

Şerh Literatüründe Muhtasarlar: Hadis Şerhleri Üzerine Yapılan İhtisâr Çalışmaları Bibliyografyası

Sezai Engin

Doç. Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Hadis Ana Bilim Dalı, Eskişehir, Türkiye
sezaiengin52@hotmail.com | <http://orcid.org/0000-0002-3716-483X> | <https://ror.org/01dzjez04>

Öz

Şerh yazıcılığı hadis literatürünün en önemli telif türlerinden biridir. Hicrî 4. asırda yazılmaya başlanan sistematik hadis şerhleri, hadis ilminin referans eserleri haline gelmiştir. Şerhler sayesinde temel hadis kaynaklarının ilim geleneğindeki izleri daha kalıcı hale getirilmiştir. Genel olarak hacimli içeriklerden oluşan bu şerhlerin bazılarının ihtisâr edilmesi gerekliliği ortaya çıkmıştır. Bazı şerhler bizzat müellifleri tarafından ihtisâr edilirken başkaları tarafından muhtasarları hazırlanan şerhler de bulunmaktadır. Yapılan ihtisârların temel amacı şerhlerden daha öz içerikler üretilmesi, böylece onlardan elde edilecek faydanın artırılmasıdır. Makalede hadis şerhleri üzerine yapılan ihtisâr çalışmaları bibliyografik bir şekilde incelenmiştir. Bu doğrultuda hadis şerh muhtasarları tespit edilerek literatür merkezli bir okuma yapılmıştır. Hicrî 5. asırdan itibaren yapılan şerh ihtisârları belirlenerek künye bilgileri paylaşılmıştır. Böylece şerh ihtisârı düşüncesinin gelişimi ve seyrinin izleri sürülmüştür. Ayrıca matbu muhtasarlar üzerinden ihtisâr düşüncesinin amaçları üzerinde durulmuştur. Bu çerçevede hem müellifleri hem de başkaları tarafından hazırlanan şerh muhtasarlarının ortaya çıkışının arka planına odaklanılmıştır.

Anahtar kelimeler

Hadis, Şerh, Telif, İhtisâr, Literatür.

Atıf Bilgisi

Engin, Sezai. “Şerh Literatüründe Muhtasarlar: Hadis Şerhleri Üzerine Yapılan İhtisâr Çalışmaları Bibliyografyası”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (Haziran 2025), 119-147.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1648246>

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü Article Type	Araştırma Makalesi Research Article
Geliş Tarihi Date of Submission	27 Şubat 2024 27 February 2024
Kabul Tarihi Date of Acceptance	28 Nisan 2025 28 April 2025
Yayın Tarihi Date of Publication	27 Haziran 2025 27 June 2025
Yayın Sezonu Pub Date Season	Haziran June
DOI	https://doi.org/10.51447/uluid.1648246
Değerlendirme Peer-Review	Ön inceleme: Bir İç Hakem (Editörler Kurulu Üyesi - Yayın Kurulu Üyesi) İçerik inceleme: İki Dış Hakem - Çift Taraflı Körleme Single anonymized Internal (Editor board member) Double anonymized – Two External
Etik Beyan Ethical Statement	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited
Benzerlik Taraması Plagiarism Checks	Yapıldı – iThenticate Yes – iThenticate
Çıkar Çatışması Conflicts of Interest	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman Grant Support	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Telif Hakkı & Lisans Copyright & License	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. The author(s) publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0
Etik Bildirim Complaints	ilahiyyatdergisi@uludag.edu.tr - https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluid

Summaries in Commentary Literature: A Bibliography of Abridged Studies on Ḥadith Commentaries

Sezai Engin

Assoc. Prof., Eskişehir Osmangazi University, Faculty of Theology, Department of Ḥadith, Bursa, Türkiye
sezaiengin52@hotmail.com | <http://orcid.org/0000-0002-3716-483X> | <https://ror.org/01dzjez04>

Abstract [You may find an extended abstract of this article after the bibliography.]

The writing of commentaries is one of the most important forms of scholarly authorship in ḥadith literature. Systematic ḥadith commentaries, which began to appear in the 4th Hijrī century, have become key reference works in the field of ḥadith studies. Through these commentaries, the impact of the foundational ḥadith sources on the scholarly tradition has been more firmly established. Given their often voluminous content, some of these commentaries have required summarization. While certain commentaries were abridged by their authors themselves, others were summarized by later scholars. The primary aim of these abridgments is to produce more concise versions of the commentaries and thereby enhance their usability. This article examines the abridgment efforts related to ḥadith commentaries from a bibliographic perspective. In this context, existing summaries of ḥadith commentaries were identified and analyzed through a literature-based approach. Abridgments composed since the 5th Hijrī century were catalogued, and their citation details were provided. In this way, the development and trajectory of the concept of commentary summarization have been outlined. Furthermore, the aims behind this practice were explored through printed examples. Special attention was given to the background of the emergence of abridgments prepared both by original commentators and later scholars.

Keywords

Ḥadith, Commentary, Copyright, Abridgment, Literature.

Citation

Engin, Sezai. “Şerh Literatüründe Muhtasarlar: Hadis Şerhleri Üzerine Yapılan İhtisâr Çalışmaları Bibliyografyası”. *Uludağ İlahiyat Dergisi* 34/1 (June 2025), 119-147.
<https://doi.org/10.51447/uluid.1648246>

Giriş

Hadis şerhleri telif edilmeye başladıkları dönemden itibaren İslâm ilim tarihinde ilgi görmüştür. Ana metinlerin sağlıklı ve ideal bir şekilde anlaşılması ve yorumlanması amacıyla birçok bilgi türünü okuyucuya sunan bu eserler, hem genel okuyucu kitlesi hem de ilim çevreleri için vazgeçilmez kaynaklar olmuştur. Şöyle ki şerhler, hadisten çıkarılacak fikhî, itikâdî, ictimâî hükümlerin yanı sıra daha akademik sayılabilecek usûl ve ricâl bilgilerini de içermektedir.

Şerhler telif sebeplerine ve amaçlarına istinaden genelde hacimli içeriklere sahiptir. Sened ve metin merkezli yürütülen şerh faaliyeti, doğal olarak şârihin farklı bilgi türlerini eserin muhtevasına dahil etmesini zorunlu kılmıştır. Hadis ilimlerinin yanında fıkıh, tefsir, akâid, dil, tarih gibi alanların verileri de şârihler tarafından dikkate alınmış ve şerhlerin teşekkülünde etkili olmuştur. Bu bilgi çeşitliliğinin sonucunda genel olarak ayrıntılı ve fazla ciltli eserlerden müteşekkil bir “hadis şerh literatürü” karşımıza çıkmıştır.

Şerhlerin bu yapısı onlardan elde edilecek fayda açısından bazen dezavantajlı bir özellik olarak da değerlendirilmiştir. Zira oldukça hacimli olan bu tür eserlerin kısa zamanda okunması veya okutulması mümkün görülmemiştir. Bu düşünce, bazen bizzat şerhin müellifini bazen ise dışarıdan bir ismi şerhi ihtisâra itmiştir. Muhtasar hazırlamadaki temel sâik ortaya çıkacak öz içerik sayesinde eserin yararını ve yayılımını artırma fikri olmuştur.

Şerh literatürüne ilişkin çok sayıda araştırma bulunmaktadır. Ancak şerh ihtisârlarının incelendiği müstakil bir çalışma tespit edilememiştir. Makale çerçevesinde şerhlerin ihtisârî düşüncesinin izleri sürülecektir. Öncelikli olarak biyografik ve bibliyografik kaynaklar taranarak “şerh muhtasarları” literatürünün tespitine çalışılacaktır. Özellikle matbu muhtasarların mukaddimleri üzerinden müellifi ihtisâra sevk eden sebeb-i teliflere ulaşılarak bu yazın türünün arka planı sorgulanacaktır. Ayrıca şerh literatüründe ihtisâr fikrinin hangi eserler etrafında yoğunlaştığı tarihsel ve bölgesel bir yaklaşım ile ortaya konulacaktır. Her bir müellif ve eseri hakkında kaynaklardaki bilgiler dikkate alınarak “hadis şerh muhtasarı literatürü” bütüncül bir şekilde değerlendirilecektir.

1. İslâm Telif Geleneğinde İhtisârın Tarihi

İslâm ilim geleneğinde kitap telifinin tarihi hicrî ikinci asra kadar götürülebilir. Zira bu dönemde tedvîn faaliyeti sonrasında hadislerin konu bazlı bir şekilde tasnif edildiği eserler üretilmeye başlamıştı. İbn Cüreyc (ö. 150/767), Ma’mer b. Râşid (ö. 153/770), Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), İmâm Mâlik (ö. 179/795), Rebî’ b. Subeyh ö. 160/777 gibi isimler derledikleri hadisleri kayda geçirerek erken dönemde ilk kitap müellifleri olarak ortaya çıkmışlardı. Takip eden yıllarda ilmî disiplinlerin gelişimine de paralel olarak kitap telifi hızlanarak devam etmiş, farklı konularda eserler kaleme alınmış, ilim tarihinde kitap kültürü hızla yer etmeye başlamıştı.

İlimlerin gelişimiyle birlikte telif alanında farklı türler boy göstermeye başlamıştır. Ulemâ kendi yeteneklerini, ilmî eğilimlerini, toplumun ihtiyaçlarını, bulundukları ilim havzasını göz önünde bulundurarak değişik telif tarzları ile eserler üretmiştir. Orijinal telif

(yorum ve düşünce merkezli metinler), tasnîf (rivâyet merkezli cem, derlemeler), ihtisâr, nazma çekme, şerh, hâşiye, tercüme vb. metinler ilimlerin literatürlerini oluşturmuştur.

Erken sayılabilecek dönemlerden itibaren ulemânın/müelliflerin en fazla tercih ettiği teliflerden biri “ihtisâr” olmuştur. İhtisâr bir “kısaltma, özetleme, ayıklama” ameliyesi olarak nitelendirilebilir. Bu tür çerçevesinde yazar/müellif, ana metin olarak kabul edilen herhangi bir eserin daha öz bir içerik ile okuyucuya/muhataba sunulması amacıyla yola çıkmakta, böylece kitaptan elde edilecek faydayı artırmayı hedeflemektedir.

İslâm ilim tarihinde ihtisâr telifi farklı kavramlarla da ifade edilmiştir. Örneğin tecrîd faaliyetinde de ihtisârda olduğu gibi bir metni kısaltma ve özetleme niyeti öne çıkmaktadır. Bu iki kavrama intihâb, intikâ, ihtiyâr, telhîs gibi ifadeler de eşlik etmektedir.¹ İktisâr, tahlîs, tehzîb, îcâz gibi ibareler de özetleme ve kısaltma faaliyetini yansıtmaktadır.² Bu telif türleri arasında nüanslar olmasına rağmen hepsinde seçmeci yaklaşım ve özetleme yani “kısaltma yapma” amacı dikkat çekmektedir.³

Tehzîb türü bazı teliflerde de ihtisâr mantığının izleri bulunmaktadır. Tehzîbteki temel amaç, bir kitabın eksiklerini tamamlamak veya gereksiz olan kısımlarını çıkarmak suretiyle muhtevayı daha ideal bir hale dönüştürmektir.⁴ Terimin klasik sözlüklerdeki anlamı “gereksiz olan kısımların çıkarılması” ifadesiyle paralel bir mana taşımaktadır. Örneğin Cevherî (ö. 400/1009’dan önce), kelimeyi “et-Tenkıye” (التنقية) ibaresiyle açıklamaktadır. Buna göre tehzîb, “saflaştırma, ayıklama” gibi anlamlara gelmektedir.⁵ İbn Fâris (ö. 395/1004) de kelimeyi “Bir şeyi ayıplı (kusurlu) hale getirenden arındırmaktır.” ifadeleriyle şerh etmiş, anlatımında tıpkı Cevherî gibi “et-Tenkıye” ibaresini tercih etmiştir.⁶ Zebîdî (ö. 1205/1791) ise “Daha iyi büyümesi ve güzel görünmesi için ağacın dallarını budamak.” ifadeleriyle tehzîbin “et-Tenkıye” anlamına geldiğini anlatmıştır.⁷ İlim tarihi ve literatürler göz önünde bulundurulduğunda da daha çok eserlerin ikmâl ve tashîhi niyetiyle kaleme alınan tehzîblerde kimi zaman kısmî de olsa ihtisâr düşüncesinin izlerine rastlanılmaktadır. Tehzîb ile yapılan ziyadeler sonucunda kitaplar daha hacimli hale gelebildiği gibi bazen tehzîb düşüncesi salt ihtisâra dayanmakta ve ortaya muhtasar bir eser çıkabilmektedir. Tıpkı ihtisârlar gibi tehzîbler de hicrî 4. yüzyıldan itibaren “geniş bilgilerin kısa ve özlü hale getirilerek okuyup anlamada ve istinsâhta kolaylığın sağlanması, tekrarların ve zamanla önemsiz duruma gelen bilgilerin ayıklanması, böylece eserden beklenen faydanın sağlanması gibi amaçlar gözetilerek” telif edilmeye başlamıştır.⁸ Ancak şurası var ki tehzîb ile ihtisâr

¹ İsmail Durmuş, “Muhtasar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/57; Halit Özkan, “Tecrîd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/249.

² Tunahan Erdoğan, “Hadis Usûlü Literatüründe İhtisâr Türünün Karakteristiği”, *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28/54 (Temmuz 2023), 39-45.

³ Durmuş, “Muhtasar”, 31/57.

⁴ Abdullah Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü* (İstanbul: İFAV, 2011), 315.

⁵ Ebû Nasr İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Şîhâh Tâcü'l-lüğa ve şîha'î'l-Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâîyn, 1407/1987), 1/237.

⁶ Ebü'l-Hüseyn Ahmed Fâris b. Zekerîyya İbn Fâris, *Mekâyisü'l-lüğa* (İskenderiye: Dâru'l-Fikr, 1399/1979), 6/45.

⁷ Muhammed Murtazâ ez-Zebîdî, *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs* (b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.), 4/386.

⁸ Ahmet Özel, “Tehzîb”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2011), 40/325.

faaliyetlerini birebir aynı telif türü olarak değerlendirmek mümkün değildir. Belki tehzîb sürecinde ihtisârlar yapılabilir ama mühezzeb metinlerdeki asıl amaç metnin ikmâl edilmesi ve daha sağlıklı bir içeriğe kavuşturulmasıdır. İhtisardaki temel çıkış noktası ise “özetleme” yani “kısaltma”dır.

İhtisâr kavramına eşlik eden, içerik olarak onunla benzerlik gösteren telif tarzları çerçevesinde bir metnin daha öz bir içeriğe kavuşturulmasındaki temel amaçlar ise şu şekilde sıralanmaktadır:⁹

- a) Ders kitabı olarak takip edilen eserlerde öğrenci için gereksiz olan bilgileri çıkarmak
- b) Eserlerin uzamasına ve hacminin artmasına neden olan senedleri hazfetmek
- c) Belirli eserlerdeki seviyeden dolayı anlaşılma güçlüklerini/problemlerini ortadan kaldırmak
- d) Sonraki dönem insanı için gereksiz veya anlamsız hale gelen içerikleri eserin dışında bırakmak.

Fıkıh literatürü merkezli yapılan bir analize göre ise muhtasar metinlerle amaçlananlar ilmî, siyasî ve pratik olmak üzere üç açıdan değerlendirilmiştir. Buna göre ilmî sebepler; hacimli kitapları okuma ve ezberleme zorluğu, kitapların yeniden tertip edilip daha kullanışlı ve sistematik hale getirilme ihtiyacı, mezhepte tercih edilen ve sahîh olan görüşü tespit, ders kitaplarına duyulan ihtiyaç, ilimlerin ayrışması ve her ilim dalıyla ilgili birçok kitabın yazılması, ilme ve mebsût türü kitaplara olan ilginin azalması, metni tekrarlardan arındırma şeklinde sıralanmıştır. Siyasî nedenler daha çok mezheplerin yayılım süreçleri ile ilişkilendirilmiş, mezhebin etki alanının genişletilmesinde muhtasar metinlerin etkisine dikkat çekilmiştir. Pratik sebepler çerçevesinde ise hacimli kitapların istinsahı ve taşınma zorluğu gündeme getirilmiştir.¹⁰

Yukarıdaki sebeplerin etkisiyle ulemâ kaynak eserleri ihtisâr etme gereği hissetmiş ve ortaya önemli “muhtasar” literatürleri çıkmıştır. Arap dili, kelâm, fıkıh, tefsir gibi alanlarda muhtasar kitaplar telif edilmiştir.¹¹ Osmanlı ulemâsı da medrese müfredatlarında yer alan farklı ilmî disiplinlerde kaleme alınmış Arapça ve Farsça hacimli kaynakları ihtisâr etmiştir.¹² Böylece öğrenciler için daha pedagojik metinler hazırlamayı amaçlamışlardır. Çünkü muhtasar eserlerin hem anlatımı hem de öğrenilmesi daha kolaydır. Hatta bazıları ihtisâr faaliyeti sonrası ezberlenebilecek içeriklere kavuşmuştur.

⁹ Durmuş, “Muhtasar”, 31/58.

¹⁰ Ali Öztürk, *Hanefî Mezhebinde Muhtasar Metinlerin Ortaya Çıkışı (Şûf'a Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 87-92.

¹¹ Örnek eserler için DİA'nın “Muhtasar” maddesinin alt bölümlerine bakılabilir. bk. Abdulhamit Birişik, “Muhtasar (Tefsir)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006); Mehmet Efendioğlu, “Muhtasar (Hadis)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006); Eyyüp Said Kaya, “Muhtasar (Fıkıh)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006); İlyas Çelebi, “Muhtasar (Kelâm)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006); Casim Avcı, “Muhtasar (İslâm Tarihi ve Medeniyeti)”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006).

¹² Durmuş, “Muhtasar”, 31/59.

2. Hadis Terminolojisi ve Literatüründe İhtisâr

Hadis terminolojisinde “ihtisâr”ın birkaç farklı anlamından bahsetmek mümkündür. İlk akla gelen tanım, klasik hadis usûlündeki “hadisin anlatmak istediğini, manayı tam aktaracak şekilde kısaca ifade etmek”tir. Ya da “manasını bozmadan hadisin bir kısmını hazfederek diğer kısmını rivâyet etmek, hadisi kısaltmak”tır.¹³ Ki bu kısaltma yani ihtisâr faaliyeti, İbn Hacer’in de ifade ettiği gibi hadisin delâletini değiştirmeyecek ve manayı bozmayacak derecede rivâyete hâkim kişi tarafından yapılabilir.¹⁴ Metodolojik anlamının dışında bu kavram için yapılan tanım, İslâm ilim tarihindeki ile paralellik göstermektedir. “Bir kitabı, ana muhtevasını vermek kaydıyla, fazlalık veya gereksiz görülen yerlerini çıkararak kısaltmak, özetlemek” şeklindeki tanımlama¹⁵, hadis tarihinde yapılan ihtisârların mahiyeti ve içeriği ile neyin amaçlandığını net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Hadis literatüründe ihtisâr faaliyetine en fazla konu olan eserler tasnîf ürünü çalışmalar olmuştur. Ana/kurucu kaynaklar diyebileceğimiz temel hadis kitapları, onlardan elde edilecek faydayı artırma adına ulemâ tarafından ihtisâr edilmiştir. Erken dönem hadis tarihinde İmâm Mâlik ile başlayan tecrîd veya ihtisâr düşüncesi sonraki asırlarda da varlığını sürdürmüştür. Önceleri daha hacimli bir eser olan *Muvaṭṭa* zamanla müellif tarafından özetlenmiş ve muhtasar bir kitaba dönüşmüştür. Nesâî (ö. 303/915) de *es-Sünenü’l-kübrâ* adlı çalışmasına zamanla daha öz bir içerik kazandırmış ve onu *el-Müctebâ* ismiyle okuyucuya sunmuştur.¹⁶

Müellifleri dışında başkaları tarafından muhtasarlari hazırlanan metinler de bulunmaktadır. Örneğin Kâbisî (ö. 403/1012), *Muvaṭṭa*’dan 520 muttasıl hadis seçerek *Kitâbü Muḥḥiṣi’l-Muvaṭṭa* isimli muhtasar bir metin oluşturmuştur.¹⁷ *Şaḥih-i Buḥârî* elde ettiği şöhrete de paralel olarak ihtisârî en çok yapılan eser olmuştur. İbn Ebû Cemre’nin (ö. 699/1300 [?]) *Cem’u’n-nihâye*; Zebîdî’nin (ö. 893/1488) *et-Tecrîdü’s-şarîḥ*; Dağıstânî’nin (ö. 1920) *Zübdetü’l-Buḥârî* adlı eserleri bunların en meşhurlarıdır.¹⁸ Tâceddin Ebû’l-Fazl Muhammed b. Abdülmuhsin el-Kalaî (ö. ?/?) ile Mirzâ Muhammed el-Kummî (ö. ?/?) ise Tirmizî’nin (ö. 279/892) *el-Câmi’*ini ihtisâr etmişlerdir.¹⁹ Münzirî (ö. 656/1258) ise hem *Şaḥih-i Müslim* hem de *Sünen-i Ebû Dâvûd*’u ihtisâr etmiştir.²⁰ Bu çalışmaların bazıları sadece hadislerden yapılan seçki yoluyla oluşturulurken bir kısmında isnâdların kısaltılması veya hafız tasarruflarında da bulunulmuştur.

¹³ Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 130. Kavramın anlamı ve ihtisâr ile ilgili görüşlere dair ayrıca bk. Mücteba Uğur, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü* (Ankara: TDV Yayınları, 2018), 149-150.

¹⁴ Ebû’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *Şerhu’n-Nuḥbe Nüzhetü’n-naẓar fî tavzîhi Nuḥbeti’l-fiker fî muṣṭalaḥi ehli’l-eşer* (Dımaşk: Matba’âtü’s-Sabâh, 1421/2000), 97.

¹⁵ Aydın, *Hadis İstilahları Sözlüğü*, 130.

¹⁶ Abdullah Aydın, “İhtisar”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/573.

¹⁷ Mehmet Efendioğlu, “Muhtasar”, 31/60.

¹⁸ M. Yaşar Kandemir, “el-Câmiu’s-Sahîh”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/122.

¹⁹ Özkan, “Tecrîd”, 40/249.

²⁰ Efendioğlu, “Muhtasar”, 31/60.

Usûl yazıcılığı alanında da özellikle İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *Muḳaddime*'sinin birçok ihtisârı yapılmıştır.²¹ Örneğin Nevevî (ö. 676/1277) *İrşâdü tullâbi'l-hakâ'ik* adıyla yaptığı ilk ihtisârı daha sonra *et-Takrîb* ve *t-teysîr* ismiyle tekrar özetlemiştir. İbn Cemâa (ö. 733/1333) ise *el-Menhelü'r-revî*'de *Muḳaddime*'yi ihtisâr etmiştir. Tîbî (ö. 743/1343), Alâeddin et-Türkmânî ö. 750/1349), İbn Kesîr (ö. 774/1373) gibi isimler de *Muḳaddime* için muhtasar hazırlayanlardır. İbn Hacer (ö. 852/1449) ise tertibini beğenmediği eser için *Nuhbetü'l-fiker* adıyla bir ihtisâr kaleme almıştır.²² Kimi müellifler ihtisâr yaparken merkez eserden seçki yapmış, muhtevaya sadık kalmış; bazıları gereken yerlerde ziyade ve açıklamalarda da bulunmuştur. Kimi ise ana eserin tertibini ve içeriğini geliştirmeyi hedefleyerek ihtisâr yoluna gitmiştir.

3. Hadis Şerh Yazıcılığında İhtisâr Düşüncesi ve Literatür

Hadis şerh yazıcılığındaki ihtisâr faaliyetine geçmeden önce şurası belirtilmeli ki İslâm telif tarihinde sadece hadis şerhlerinin ihtisârları yapılmamıştır. Örneğin Teftâzânî (ö. 792/1390), *Telhîşu'l-Miftâh* üzerine yazdığı *el-Muṭavvel* isimli şerhini daha anlaşılır hale getirmek amacıyla *Muḥṭasaru'l-me'ânî*'yi kaleme almıştır.²³ Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Muḥṣaṣṣal*'ını *el-Muḥṣaṣṣal* ismiyle şerh eden Ukberî (ö. 616/1219), kendi yazdığı şerhi *el-Müstersîd* adıyla ihtisâr etme gereği duymuştur.²⁴ Bir tefsir/şerh ürünü olan Zemahşerî'nin *el-Keşşâf*'ının da birçok ihtisârı yapılmıştır.²⁵ Osmanlı ulemâsından İbrahim Lekânî (ö. 1041/1632), kelâma dair *Umdetü'l-mürîd* isimli şerhini kendisi *Telhîşu't-Tecrîd* adıyla ihtisar etmiştir.²⁶

Diğer ilim dallarındaki gibi hadis şerhleri de ihtisâr düşüncesine konu olmuştur. Hicrî 4. asır ile birlikte hadisin ana metinleri sistematik ve bütüncül bir şekilde şerh edilmeye başlamış, hadis şerh yazıcılığı telif geleneğindeki yerini almıştır.²⁷ İsnâd ve metin merkezli yorumlama faaliyeti ile hacimli eserler ortaya konulmuş, hadislerin anlaşılması adına kayda değer bir birikim ortaya çıkmıştır. Bu eserler akademik hadisçilik adına müstağni kalınamayacak içeriklere sahip olmuştur. Ancak genel fayda düşünüldüğünde şerhlerin kapsamının oldukça geniş olduğu söylenebilir. Her kesime hitap etmeyen bilgi türleri ve ayrıntı sayılabilecek yorumlar da şerhlerde yer almaktadır. Bu nedenle şerhlerden elde edilebilecek fayda sınırlı kalmıştır. Bu duruma istinaden kimi zaman şerhler bizzat müellifi

²¹ Tunahan Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i", *Turkish Academic Research Review* 1/1 (Aralık 2016), 49-59.

²² M. Yaşar Kandemir, "Mukaddimetü İbnî's-Salâh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31/122. *Nuhbe*'nin bir muhtasar olup olmadığı tartışmaları için bk. Erdoğan, "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i".

²³ Durmuş, "Muhtasar", 31/58.

²⁴ Durmuş, "Muhtasar", 31/58.

²⁵ Birışık, "Muhtasar (Tefsir)", 31/59.

²⁶ Çelebi, "Muhtasar (Kelâm)", 31/62.

²⁷ Hadis şerh literatürüne dair analiz ve değerlendirmeler için bk. Sezai Engin, *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek Hadis Şerhlerinin Hikâyesi* (İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023); Zişan Türcan, *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü* (Ankara: TDV Yayınları, 2020); M. Macit Karagözoğlu (ed.), *Hadis Şerh Literatürü I* (İstanbul: İFAV, 2020); M. Macit Karagözoğlu (ed.), *Hadis Şerh Literatürü II* (İstanbul: İFAV, 2022).

tarafından özetlenmiş bazen ise şârih dışında başka bir müellif eseri ihtisâr etmiştir. Tıpkı diğer ihtisâr faaliyetlerinde olduğu gibi şerh muhtasarlari ile okuyucunun elde edeceği faydanın artırılması hedeflenmiş, muhataplara daha öz metinler sunulması amaçlanmıştır.

3.1. Talep ve İhtiyaç Arasında: Müellifleri Tarafından İhtisâr Edilen Şerhler

Bazı hadis şerhleri bizzat müellifleri tarafından özetlenmiştir. Şârih ilk telif ettiği eserin uzun olduğunu düşünmüş, çalışmasını daha kullanışlı hale getirmek için “muhtasar” bir içerik hazırlama ihtiyacı duymuştur. Bunu kimi zaman kendi düşüncesiyle kimi zaman ise etrafındakilerin (öğrencilerinin/ashâbının) talebi doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Ortaya çıkan “muhtasar” şerh (eser), bazen önce kaleme alınan kitaptan daha fazla şöhrat bulmuştur.

Endülüslü hadis şârihi Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081), önce *el-İstîfâ* adlı *Muvatta* şerhini yazmıştır. Daha sonra muhtevayı daha öz bir hale getirme amacı ile eserini özetlemiştir. Yaptığı ihtisâr faaliyetine de uygun olarak muhtasar şerhe *el-Müntekâ* ismini vermiştir. Zira “müntekâ” kelimesine sözlüklerde “arındırılmış, saf, ayıklanmış” gibi anlamlar yüklenmektedir.²⁸ Cevherî'nin (ö. 400/1009'dan önce) “el-İntikâ” kelimesini açıklarken kullandığı “el-İhtiyâr” ibaresi²⁹ de isim ile eser içeriği arasındaki ilişkiyi kuvvetlendirmekte ve muhtevadaki seçmeci yöntemi öne çıkarmaktadır.

Bâcî'nin telif gerekçesini açıkladığı mukaddimedeki ifadeleri “ihtisâr” düşüncesini/niyetini açık bir şekilde ortaya koymaktadır. Meçhul bir muhataba -ki bu muhatap büyük ihtimalle öğrencileridir- cevabi nitelikte bir hitap tarzı ile yapacağı ihtisârın talep ve ihtiyaç doğrultusunda gerçekleşeceğini ifade etmektedir:³⁰

...Sen, telif ettiğim *el-İstîfâ* isimli *Muvatta* şerhinin insanların çoğu tarafından öğrenilmesinin zor olduğunu, bu durumun onları (kitabı) okumaktan uzaklaştırdığını söyledin. Özellikle bu ilimde nazar yönü öne çıkmayanlar, rivâyetlerin kendisine açıklanmadığı kişiler bu kitaba müracaat ederlerse, hıfza ve anlamaya da engel olacak nitelikteki mesâil ve meâninin çokluğu sebebiyle içinden çıkılmaz bir duruma düşerler dedin. Bu kitabın ilimde derinleşenlere ve tahkik seviyesine ulaşanlara hitap ettiğini öne sürdün...

Muhtemel ki ilmî çevrelerden gelen eleştiriler/teklifler Bâcî'yi şerhi ihtisâr etmeye itmişti. Açıklamalarından anlaşıldığı kadarıyla ilk eser *el-İstîfâ*'nın seviyesi oldukça üst düzeydir. Öyle ki İbn Ferhûn (ö. 799/1397), *el-İstîfâ*'yı ancak müellif Bâcî'nin seviyesine ulaşanların anlayabileceğini ifade etmektedir.³¹ Okuyucunun karşı karşıya kalacağı bu zor duruma istinaden Bâcî, *el-İstîfâ*'ya nispetle *el-Müntekâ*'da *Muvatta* hadislerine ve ondaki fıkıhın

²⁸ Ebû Abdurrahman el-Ferâhidî Halil b. Ahmed, *Kitâbu'l-ʿAyn*, thk. Mehdî el-Mahzûmî- İbrahim es-Sâmerrâî (b.y.: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.), 5/219.

²⁹ Cevherî, *es-Şihâh*, 6/2515.

³⁰ Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî, *el-Müntekâ*, thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999), 1/201-202.

³¹ Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm İbn Ferhûn, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî ʿulemâ'i'l-mezheb* (Kahire: Dâru't-Türâs li't-Tab ve'n-Neşr, 1391/1971), 1/384.

manalarına dair öz açıklamalarda bulunacağını belirtmiş ve eserdeki yöntemini açıklayıcı bazı anekdotlar paylaşmıştır.³²

Bir diğer Endülüslü şârih İbn Abdülber'in (ö. 463/1071) *et-Temhîd*'den sonra hazırladığı *et-Teķaşşî* isimli *Muvaţta* şerhi de muhtasar şerhler kapsamında değerlendirilebilir. Bundan dolayı olsa gerek eserin ismi bazı kaynaklarda *Tecrîdü't-Temhîd limâ fi'l-Muvaţta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd* şeklinde kaydedilmektedir.³³

İbn Abdülber *et-Teķaşşî*'nin mukaddimesinde telhîs ya da ihtisâr sebebini şöyle açıklamaktadır:³⁴

Kitâbü't-Temhîd'de değindiğimiz sünnetlerin manaları, vücûhları ve ulemâ görüşlerinin fazlalığı şerhi oldukça uzatmıştır. Bu durum eser ile istişâd etmeyi zorlaştırmıştır. Ayrıca biz bu durumdan dolayı insanların eserden himmetinin azaldığını, kitaba ilgilerinin de zayıfladığını gördük. Bu nedenle daha azıyla yetinmek kaçınılmaz oldu. Bunun üzerine kitapta asıl olarak belirlediğimiz sâbit sünnetler dışındakileri tecrîd etmemiz gerektiğini düşündük. Ki bunlar İmam Mâlik'in seçerek, tenkit ederek, içtihat ederek ve itimat ederek yeryüzünde Allah'ın kitabından sonra eşi ve daha üstünü olmayan eseri *Muvaţta*'da naklettiği sabit sünnetlerdir.

Görüldüğü gibi İbn Abdülber'in telifteki temel yaklaşımı eserden elde edilecek faydayı artırma düşüncesine dayanmaktadır. *Temhîd*'deki ayrıntı bilginin bunu zorlaştırdığı düşüncesi onu ihtisâra itmiştir. *Temhîd*'e olan ilginin azalması da onu rahatsız etmiş olmalıdır. Dolayısıyla daha öz ve muhtasar metin hazırlamak onun için kaçınılmaz hale gelmişti. Bu doğrultuda eserde fazlalık veya ziyade olarak gördüklerini hafzetmiş, okuyucu ve pratik fayda merkezli bir içerik üretimine niyetlenmiştir.

Memlük ulemâsının hadis literatürüne kazandırdığı en önemli hadis şerhlerinden biri olan *İrşâdü's-sârî* de müellifi tarafından ihtisâr faaliyetine konu edilmiştir. Ne var ki Kasallânî (ö. 923/1517) ihtisâra başlamış ama eseri tamamlamamıştır.³⁵

Yine Memlük dönemi alimlerinden Celâleddin es-Süyûtî (ö. 911/1505) de kendisine ait olan bir şerhin ihtisârını yaparak başka bir eser üretmiştir. *Keşfü'l-muğattâ* adlı *Muvaţta* şerhinin muhtasarı bizzat müellif tarafından hazırlanmış ve ortaya *Tenvîru'l-havâlik* isimli yeni bir kitap çıkmıştır. Süyûtî, eserin çok uzun tutmadığı mukaddimesinde “telhîs” ifadesini kullanarak bu kitabın daha önce yazdığı büyük şerhinin bir özeti olduğunu ifade etmektedir.³⁶

³² Bâcî, *el-Müntekâ*, 1/201-202.

³³ Yusuf Acar, *Endülüslü Hadisçiliği ve İbn Abdülber* (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 181.

³⁴ Ebû Ömer Yusuf İbn Abdülber, *et-Teķaşşî li hadîşî'l-Muvaţta ve şüyûhi'l-İmâm Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 9.

³⁵ Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr el-Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris ve'l-eşbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşvehât ve'l-müselât*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982), 2/968.

³⁶ Celâleddin Abdurrahman b. Ebûbekir es-Süyûtî, *Tenvîru'l-havâlik şerhun 'alâ Muvaţta'i Mâlik* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1423), 1/3.

Daha yakın dönemde ise *Sünen-i Ebû Dâvûd* şerhi ‘*Avnu’l-ma’bûd* ihtisâr faaliyetine konu olmuştur. Eserin müellifi Azîmâbâdî (ö. 1911), önce *Ğâyetü’l-ma’şûd fî halli Süneni Ebî Dâvûd* isimli hacimli bir şerh kaleme almaya başlamış ancak kitabı bitirememiştir.³⁷ Şerh telifinin uzayacağını düşünen Azîmâbâdî yakınlarından da gelen teklif üzerine ihtisâr düşüncesine yönelmiştir. Ancak ‘*Avnu’l-ma’bûd*’un baş tarafında yer alan “Şârihin mukaddimesi” bölümündeki ifadeler ihtisârın sahibi konusunda tartışmalara kapı aralamaktadır. Zira mukaddimedeki açıklamaların sahibi müellif Azîmâbâdî’nin kardeşi Ebû Abdurrahman Şerefulhak Azîmâbâdî’dir. Şerefulhak, hâşiye olarak nitelediği eserde îcâz ve ihtisâr metodunu esas alacağını, uzun açıklamalara girmeyeceğini ifade etmektedir. Ancak hemen bu açıklamaların altında kardeşinin ilk çalışması *Ğâyetü’l-ma’şûd*’a atıfta bulunarak dikkatleri asıl esere çekmiştir. Bu büyük şerhi tamamlamayı Allah’ın kardeşine nasip etmesi için dua etmiş, hemen ardından ihtisâr düşüncesinin ortaya çıkmasına ilişkin detaylara geçmiştir. Buna göre kardeşi Ebû’t-Tayyib Muhammed Şemsülhak Azîmâbâdî (asıl müellif), *Ğâyetü’l-ma’şûd*’un çok uzadığını dile getirmiş, tamamlanamayacağı kaygısını taşıdığını belirtmiştir. Hatta Hüseyin el-Azîmâbâdî’nin şerhin ihtisârı konusundaki ısrarını gündeme getirmiştir. Nihayet ihtisâr faaliyetini kardeşine havale etmiştir. Ebû Abdurrahman Şerefulhak Azîmâbâdî ise özür belirterek teklifi kabul etmediğini ancak kardeşinin ihtisârı yapması konusunda ısrarcı olduğunu, imkân nispetinde kendisine yardım vaadinde bulunduğunu ifade etmiştir.³⁸

Kısacası ‘*Avnu’l-ma’bûd*’un müellifinin kim olduğu konusunda netlik bulunmamaktadır. Mukaddime’deki ifadeler müellifin kardeşinin ihtisâr sürecine dahil olduğunu göstermekte fakat bunun ölçüsünü açık bir şekilde ortaya koymamaktadır. Dolayısıyla muhtasar bir metin olan ‘*Avnu’l-ma’bûd*’u iki yazarlı bir şerh olarak değerlendirmek gerekmektedir.

3.2. Şerhe Dokunan Başka Bir El: Müellifi Dışında Başkalarınca Hazırlanan Şerh Muhtasarlari

İhtisâr düşüncesinde aktif olan her zaman bizzat şerhin müellifi olmamıştır. Yazdığı şerh için bir ihtisâr düşüncesi içine girmez veya kendisine bu yönde bir talep gelmezse müellif yani şârih, eseri ilk hali ile bırakmıştır. Çoğu zaman onun vefatından sonra görülen ihtiyaç doğrultusunda şerhi ihtisâr edilmiştir. Şerhlerin ihtisârında üzerine yazıldıkları kitapların otoritesi veya eserlerin şöhreti öne çıkmış, yaygınlık kazanmış ve referans haline gelmiş çalışmaların şerhlerinin ihtisârı tercih edilmiştir. İhtisâr düşüncesi daha çok *Şaḥîḥ-i Buḥârî* ve *Şaḥîḥ-i Müslim* şerhlerinde karşılık bulmuştur. *Şaḥîḥayn* şerhleri içinde ise *Fethu’l-bârî* gerek müellifinin etki alanı ve gerekse eserin ilim tarihindeki olumlu algısı ile paralel olarak ihtisâr fikrinin odağında yer almıştır. Dolayısıyla öncelikle bu iki şerh üzerine hazırlanan muhtasarlarda üzerinde durulacaktır.

³⁷ Mehmet Âkif Aydın, “Azîmâbâdî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/329-330.

³⁸ Ebû’t-Tayyib Muhammed Şemsü’l-Hak Azîmâbâdî, ‘*Avnu’l-ma’bûd* (Dımaşk: Dâru’l-Feyha, 1424/2003), 1/24-25.

3.2.1. Dimaşk'ta Şerh ve İhtisâr: *el-Minhâc* Muhtasarları

Şaḥîḥ-i Müslim şerhleri arasında Nevevî'nin *el-Minhâc*'ının önemli bir konumu vardır. *el-Minhâc* kendisinden sonra yazılan hem *Şaḥîḥ-i Müslim* hem de *Şaḥîḥ-i Buḥârî* şerhleri için referans bir çalışma olmuştur. Nevevî eseri çok uzatmayacağını söylemiş, istese yüz cilt yazabileceğini ama bunu tercih etmeyeceğini mukaddimede belirtmiştir.³⁹ Aslında henüz telifin başında Nevevî'de bir ihtisâr düşüncesinin hâkim olduğu söylenebilir. Zaten muhtasar bir içeriğin hedeflendiği eser daha sonraları "ihtisâr" edilmiştir. Bu ihtisârlar Nevevî'ye yakın dönemlerde yapılmıştır. İki eserin sahibinin de Dimaşk kökenli olması dikkat çekicidir. Zira Nevevî de Dimaşklî'dir. Eşrefiyye Dârülhadisinde yıllarca hocalık yapmış ve aynı zamanda doğum yeri olan Dimaşk'ın köyü Nevâ'da vefat etmiştir. Şerhin telif edildiği yerde daha kısa sürede yaygınlık kazanması ve ihtisâr ihtiyacının ortaya çıkması gayet tabidir.

Örneğin Hıms ve Ba'lebek kadılıkları yapan, ayrıca Dimaşk kadısı İbn Cemâa'nın (ö. 733/1333) nâibi olan Abdullah b. Muhammed el-Ensârî (ö. 724/1324)⁴⁰ *el-Minhâc*'ın ihtisârını yapmıştır.⁴¹ Yine Hanefî fakîhi Şemseddin el-Konevî (ö. 788/1386) şerhin muhtasarını hazırlamıştır. Dimaşk'ta bulunan Konevî, döneminin önemli Hanefî fukahâsındandır. Takiyyüddin es-Sübkî'nin (ö. 756/1355) fazlaca övdüğü biridir. *ed-Dürer* isimli fıkha dair eseri meşhurdur. Ancak ömrünün son dönemlerinde daha çok hadisle iştigal etmiştir. Kendini ilimdeki seviyeleri açısından mukayese ettiği Nevevî'nin *Şaḥîḥ-i Müslim* şerhini ihtisâr etmiştir. Konevî "Benim ilmim Nevevî'den daha fazladır, o ise benden daha zâhiddir." diyerek daha önce yaşamış biri ile rekabete girmiştir. Muhtemelen bundan dolayı *el-Minhâc* için bir muhtasar kaleme almıştır. İbn Hacer'in belirttiğine göre bu çalışmasının bazı yerlerinde Nevevî'ye itirazlarda bulunmuştur.⁴²

Konevî'nin söz konusu muhtasarı makalenin yayımına kısa bir süre kala tahkik edilerek neşredilmiştir. Eser, *Minhâcü'r-râğibîn fi'l-İhtisâri Minhâci't-tâlibîn* ismiyle altı cilt halinde yayınlanmıştır.⁴³ Ancak kalan kısa süre içerisinde kitaba ulaşmamız ve içeriğe dair değerlendirme yapmamız mümkün olmamıştır.

3.2.2. Şerh İhtisârında Merkez Bir Eser: *Fethu'l-bârî* Muhtasarları

Hadis şerhleri içinde ihtisâr faaliyetine en çok kaynaklık eden eser İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-bârî*'sidir. Telif edildiği asrda ilgi görmeye başlayan eserin buna paralel olarak muhtasarları kaleme alınmaya başlamıştır. Bunlardan biri Muhammed

³⁹ Ebû Zekerriyya Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Minhâc* (Mısır: el-Matbaatü'l-Misriyye, 1347/1929), 1/2-6.

⁴⁰ Şemseddin Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, *Mu'cemu's-şü'yûhi'l-kebîr*, thk. Muhammed el-Hubeyb (Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1988/1408), 1/338.

⁴¹ M. Yaşar Kandemir, "el-Câmiu's-Sahîh", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 7/126-127.

⁴² Ebü'l-Fazl Şihâbüddin Ahmed el-Askalânî İbn Hacer, *İnbâ'ül-gumr bi ebnâ'i'l-umr* (Kahire: Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1389/1969), 1/328-329.

⁴³ bk. Şemseddin el-Konevî, *Minhâcü'r-râğibîn fi'l-İhtisâri Minhâci't-tâlibîn*, thk. Meşârî b. Abdülaziz el-Eslemî (Riyad: Dâru Taybe el-Hadrâ, 1446/2025).

b. Ebû Bekir el-Merâkî'nin (ö. 859/1455) *Telhîşu Ebi'l-Feth li mekâşidi'l-Feth* isimli çalışmasıdır.⁴⁴ Muhammed el-Merâkî, İbnü'l-Mülakkın (ö. 804/1401) ve Bulkînî (ö. 805/1403) gibi isimlerden ders okumuş, Medineni ulemânın bazılarında semâî olan biridir. Defalarca Yemen'e gitmiş, bölge alimlerden ders almıştır. Fıkıh, usûl, nahiv, tasavvuf gibi alanlarda temayüz etmiş, hadis ilminde de ileri bir seviye yakalamıştır.⁴⁵ Muhtasarın yazma nüshalarının Leipzig Üniversitesi kütüphanesinde bulunduğu bilgisi vardır.⁴⁶

Kâhire ulemâsından Kutbuddin er-Remlî el-Haydarî eş-Şâfiî (ö. 894/1489) de *Fethu'l-bârî* için *el-Menhelü'l-cârî'l-mücerred min Fethi'l-bârî* isimli bir muhtasar kaleme almıştır.⁴⁷ Haydarî, Dımaşk doğumludur. İbn Kâdî Şuhbe'den (ö. 851/1448) fıkıh eğitimi almıştır. Eşrefiyye Dârülhadisi mansıplığını elde etmiştir. Hadis ilminde de önemli bir alt yapıya sahiptir. Biyografisine dair en önemli anekdot ise İbn Hacer'in öğrencisi olduğudur. Hocasına ileri seviyede mülâzemet eden Haydarî, çeşitli dersler okutmuş ve fetvâ makamında bulunmuştur. Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657) onun *Fethu'l-bârî* için yaptığı ihtisâr bilgisini paylaşırken dikkat çekici ifadeler kullanmıştır: “وجز من فتح الباري أسئلة مع الأجوبة عنها وسمّاها المنهل الجاري”. İhtisar yerine “tecrîd” ibaresini tercih eden Kâtib Çelebi'ye göre söz konusu eserin telifinde soru/cevap yöntemine göre bir içerik hazırlanmıştır.⁴⁸ Kutbuddin el-Haydarî'nin ihtisârı hazırlamasında muhtemelen hem İbn Hacer'in öğrencisi olması hem de dârülhadis şeyhliği görevi etkili olmuştur. Eşrefiyye Dârülhadisinde yürüttüğü hadis dersleri onu muhtasar bir metin arayışına sürüklemiş olmalıdır. Derslerde *Şahîh-i Buḥârî*'yi takip etmesi kuvvetli bir ihtimaldir. Zira *Şahîh-i Buḥârî* Eşrefiyye'de bazı dönemlerde kaynak olarak tercih edilen bir eserdir.⁴⁹ Dolayısıyla Haydarî, ana ders metninin en iyi şerhinden muhtasar bir metin çıkararak ikincil/yardımcı bir kaynak üretmek istemiştir denilebilir.

Tinbüktî'nin (ö. 1036/1627) verdiği bilgiye göre yine 9. asırda yani henüz *Feth*'in telif edildiği yüzyılda Muhammed b. Kâsım et-Tûnusî (ö. 894/1489) şerhin muhtasarını hazırlamıştır. Tinbüktî bu eseri görmüş olmalı ki onun “seçmecî bir yaklaşımla” oluşturulduğunu ifade etmektedir.⁵⁰ Sehâvî de aynı ihtisârın bilgisini vermekte ve Tinbüktî ile benzer şekilde muhtasar metni tanıtmakta ve eserin seçmecî bir tarzda oluşturulduğunu anlatmaktadır.⁵¹

⁴⁴ Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed es-Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi' li-ehli'l-ḳarni't-tâsi'* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, ts.), 7/164; Ebû Abdillâh Muhammed eş-Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli' bi-meḥâsin men ba'de'l-ḳarni's-sâbi'* (Beyrut: Dâru'l-Marife, ts.), 2/146-147. Sehâvî, müellifin ismini Muhammed eş-Şeref Ebü'l-Feth şeklinde kaydetmektedir. Ayrıca bk. Ebü't-Tayyib Sıddık Hasan Hân el-Kannûcî, *el-Hıttâ fî zikri's-şihâhi's-sitte* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî't-Ta'limiyye, 1405/1985), 187. Kannûcî, müellifi Ebü'l-Feth Muhammed b. Hüseyin el-Merâgî olarak zikretmiştir.

⁴⁵ Şevkânî, *el-Bedrü't-tâli'*, 2/146-147.

⁴⁶ bk. alukah.net, “Maḥṭûṭatü Telhîşu Ebi'l-Feth li-Maḳâşidi'l-Feth (el-mücelledü'l-evvel)” (Erişim 27 Şubat 2025).

⁴⁷ İsmail Paşa Bağdatlı, *Hediyyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-muşannifin* (b.y.: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.), 2/216.

⁴⁸ Kâtib Çelebi, *Süllemü'l-vuṣûl ilâ tabaḳâti'l-fuḥûl*, thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaût (İstanbul: Mektebetü İrcica, 1431/2010), 3/237-238.

⁴⁹ Rıdvan Kalaç, “Bir Hadis İhtisâs Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi”, *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (Haziran 2020), 74, 76.

⁵⁰ Ebü'l-Abbâs Ahmed Bâbâ Tinbüktî, *Neylü'l-ibtihâc bi taṭrîzi'd-dîbâc* (Trablus: Dâru'l-Kâtib, 1421/2000), 561.

⁵¹ Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi'*, 8/287.

Ancak iki ismin tespitinde bulunurken kullandıkları ifadeler birbirinden farklıdır. Tinbüktî “intikâe’l-ihtisâr” ibaresi; Sehâvî ise “intikâen lahtisârin” ifadesi ile muhtasarı tavsif etmiştir. Nihayetinde her ikisinin de “intikâ” kelimesini öne çıkararak anlatmak istediği ihtisârdaki “seçmeci” yaklaşımıdır.

Muhammed b. Kâsım’ın hazırladığı eser, *Fethu’l-bârî*’nin yayılım gösterdiği alanı anlamamız için önemli bir metindir. Tilimsân’da doğan, hayatını Tunus’ta geçiren ve burada vefat eden birinin⁵² yaptığı ihtisâr, telifinden sonra erken sayılabilecek bir sürede *Fethu’l-bârî*’nin farklı bölgelere ulaştığının bir kanıtıdır. Anlaşılan o ki *Feth* henüz kaleme alındığı yüzyılda Kuzey Afrika’da ilgi gören bir eser olmayı başarmıştı.

Feth’in Mağrib’e intikalini teyit eden çalışmalardan bir diğeri Fas’ın Sicilmâse kentinden İbn Hilâl’e (ö. 903/1497) ait ihtisârdır. İbn Hilâl, Mâlikî ulemâdandır. Müftülük görevinde bulunmuş ve birçok eser telif etmiştir. Bunlardan biri de bir *Şaḥîḥ-i Buḥârî* şerhidir.⁵³ Tinbüktî’nin verdiği bilgiye göre İbn Hilâl, bu şerhte *Fethu’l-bârî*’nin ihtisârını yapmıştır.⁵⁴

Nispeten daha geç bir dönemde *Fethu’l-bârî*’nin Yemen diyarında da ihtisârı yapılmıştır. Eser, Zeydî gelenekte ilgi görmüş ve muhtasarı hazırlanmıştır. Çalışmanın sahibi Ali b. Abdullah el-Celâl el-Hasenî’dir (ö. 1225/1810).⁵⁵ Ali b. Abdullah, Zeydî müctehidlerden kabul edilen biridir. Aslen tarihçidir. Kendisinden fetvâ istenen, döneminin önemli figürlerindendir.⁵⁶

Yakın dönemde de *Fethu’l-bârî* ihtisârı yapılmıştır. Ebû Suhayb el-Adevî *İthâfû’l-kârî biḥtişâri Fethi’l-bârî* adıyla şerhin muhtasarını hazırlamıştır. Eser *Muhtasar Fethu’l-bârî* ismiyle Türkçe’ye de çevirilmiştir.⁵⁷ Adevî, eserin önsözünde İbn Hacer’in *Fethu’l-bârî*’de işin uzmanlarına hitap eden bir tarzla açıklamalarını uzun tuttuğunu ve bu durumun eserden elde edilecek faydayı kısıtladığını ifade etmiştir.⁵⁸ İhtisârda takip edeceği yöntem konusunda okuyucuyu bilgilendiren Adevî, İbn Hacer’in kullandığı ibarelere sadık kaldığını, herhangi bir ifadede tasarrufta bulunmadığını belirtmiştir. Açıklamalarına göre Adevî, *Şaḥîḥ*’in senedlerini hazfetmiş, sadece sahabî râvîyi zikretmekle yetinmiştir. Hüküm ifade eden konularda cumhûrun görüşünü nakletmiş, lügavî ve lafzî bazı tartışmalara ise yer vermemiştir. İbn Hacer’in hadisin tarîklerine ilişkin yaptığı uzun değerlendirmeleri de muhtasar metnin dışında bırakmış, hadisin anlam ve yorumuna dair açıklamaları özetlemiştir.⁵⁹

⁵² Hayrüddin ez-Ziriklî, *el-A’lâm kâmusu terâcimi li eşheri’r-ricâl ve’n-nisâ mine’l-‘Arabi’l-müsta’rebîn ve’l-müsteşriḳîn* (Beyrut: Dâru’l-İlm li’l-Melâyin, 1423/2003), 7/5.

⁵³ Ziriklî, *el-A’lâm*, 1/78.

⁵⁴ Tinbüktî, *Neylû’l-ibtihâc*, 66-67; Kettânî, *Fihrisü’l-feḥâris*, 2/1107.

⁵⁵ Ömer Rızâ Kehhâle, *Mu’cemü’l-mü’ellifîn: Terâcimü muşannifi’l-kütübî’l-‘Arabiyye* (Beyrut: Mektebetü’l-Müsenna, 1406/1986), 7/130.

⁵⁶ Ziriklî, *el-A’lâm*, 4/308.

⁵⁷ Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî el-Adevî, *Muhtasar Fethu’l-bârî*, çev. Soner Duman - Halil Aldemir (İstanbul: Karınca&Polen Yayınları, 2016).

⁵⁸ Adevî, *Muhtasar Fethu’l-bârî*, 1/11.

⁵⁹ Adevî, *Muhtasar Fethu’l-bârî*, 1/15-17.

3.2.3. Diğer Şâhîhayn Şerhleri İçin Yapılan İhtisârlar

Tıpkı *el-Minhâc* ve *Fethu'l-bârî*'de olduğu gibi telif edildikleri dönemlere yakın zamanlarda Şâhîhayn şerhlerinin ihtisâr faaliyetine konu olduğunu görmek mümkündür. Şurası var ki daha çok Şâhîh-i Buhârî şerhleri ulemânın dikkatini çekmiş ve muhtasarlara hazırlanmıştır.

Endülüslü Buhârî şârihlerinden biri Mühelleb b. Ebû Sufre'dir (ö. 435/1044). Şâhîh'in ihtisârını da yapan İbn Ebû Sufre'ye aynı zamanda bir şerh de nispet edilmektedir.⁶⁰ Yine Endülüs ulemâsından İbnü'l-Murâbit'in (ö. 485/1092) ise bu şerhin ihtisârını yaptığı nakledilmektedir.⁶¹ Ancak İbnü'l-Murâbit'in hocası da olan İbn Ebû Sufre'nin⁶² şerhi için bir muhtasar mı kaleme aldığı yoksa müstakil bir şerh mi yazdığı çok net değildir. Zira Zehebî, İbnü'l-Murâbit'in biyografisinde ihtisârdan bahsetmemiş, onu "sâhibu şerhi Şâhîhi'l-Buhârî" şeklinde tanıtmıştır.⁶³ Buna karşın Kehhâle, onun muhtasarına değinmiş, eserin Mühelleb b. Ebû Sufre'nin Buhârî şerhinin bir muhtasarı olduğunu ifade etmiş ve İbnü'l-Murâbit'in ihtisâr yapmanın yanında esere bazı ziyadelerde de bulunduğunu belirtmiştir.⁶⁴

Hicrî sekizinci asır fakîhlerinden Ebû Abdullah Muhammed b. Abdurrahman (ö. 748/1348) Şâhîh-i Müslim şerhi için muhtasar hazırlamıştır. Cünd ve çevre şehirlerde fetvâ makamına gelen Muhammed, Müeyyediyye medresesinde müderrislik de yapmıştır. Onun Şâhîh-i Müslim şerhini ihtisâr ettiği söylenmekte ancak ihtisâra konu olan şerhin bilgisi verilmemektedir.⁶⁵

Celâleddin el-Hanefî (ö. 792/1390) ise Moğultay b. Kılıç'ın Şâhîh-i Buhârî şerhi *et-Telviḥ*'i ihtisâr etmiştir. Tedrîs ve iftâ makamlarında bulunan Celâleddin, Hanefî fakîh ve muhad-disi Alâüddin Ali et-Türkmânî'den (ö. 750/1349) hadis semâ etmiştir. Sargatmışıyye gibi medreselerde dersler veren Celâleddin'in teliflerinin daha çok şerh ve ihtisâr türünde olması dikkat çekicidir.⁶⁶ İbn Hacer, Celâleddin'in hazırladığı ihtisârı bizzat müellif hattı ile gördüğünü ifade etmektedir.⁶⁷ Eser bazı kaynaklarda *Muhtaşaru't-Telviḥ* şeklinde kaydedilmektedir.⁶⁸

⁶⁰ Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed ez-Zehebî, *Siyerü a'lâmi'n-nübelâ* (Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985), 17/579.

⁶¹ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 2/76.

⁶² Zehebî, *A'lâm*, 19/67.

⁶³ Zehebî, *A'lâm*, 19/67.

⁶⁴ Kehhâle, *Mu'cemü'l-mü'ellifin*, 1406, 2/76.

⁶⁵ Muvaffakuddin Ebü'l-Hasen Hazrecî, *el-'Ukûdü'l-lü'lü'yye fî târîhi'd-devleti'r-Resûliyye*, thk. Muhammed b. Ali el-Havâlî (San'a: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, 1403/1983), 2/75.

⁶⁶ Ahmed b. Ali Ebü'l-Abbâs Takiyyüddin el-Makrîzî, *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*, thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1418/1997), 5/315-316. İhtisârın müellife nispeti için ayrıca bk. Abdülhay b. Ahmed İbnü'l-İmâd, *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*, thk. Mahmûd el-Arnaût (Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1412/1991), 8/561.

⁶⁷ Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askânî İbn Hacer, *ed-Dürerü'l-kâmine fî a'yâni'l-mi'eti's-sâmine* (Haydarâbâd: Meclisü Dâireti'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1392/1972), 2/98.

⁶⁸ Abdullah Muhammed Habeşî, *Câmi'u's-şurûḥ ve'l-havâşî* (Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2018), 1/581.

Kendisi de bir şârih olan Şemsüddin el-Aclûnî de (ö. 831/1427-28) şerh ihtisârı yapanlar arasındadır. *et-Telvîh* ismiyle kaleme aldığı *Şahîh-i Buhârî* şerhi dışında İbnü'l-Mülakkın ve Kirmânî'nin (ö. 786/1384) şerhlerini ihtisâr etmiştir. Aclûnî, kadı nâibliği yanında Azîziyye ve Sârimiyye gibi medreselerde müderrislik yapmıştır. Dikkat çekici olan ise hadis ilmine dair muhtasar metinler hazırlamasıdır. İbn Kâdî Şühbe'nin onun hakkında kullandığı “Hadiste muhtasar bir eser cem etti.” ibaresi çok açık olmamakla birlikte Aclûnî'nin ihtisâr telifine bir ilgisi olduğunu göstermektedir. O, İbnü'l-Mülakkın'ın *Şahîh-i Buhârî* şerhi *Şevâhidü't-tavâliḥ*'i dört mücelled; Kirmânî'nin şerhi *el-Kevâkibü'd-derârî*'yi ise üç mücelled halinde ihtisâr etmiştir.⁶⁹

Şerh ihtisârı yapan müelliflerden biri diğeri Tâceddin el-Hanefî'dir (ö. 834/1431). Kûfe doğumlu olan Tâceddin, Bağdat kadılığı da yapmıştır. Daha sonra Kâhire'ye geçmiş, el-Melik el-Müeyyed Şeyhu'l-Mahmûdî'nin ikramlarına mazhar olmuştur. Hükümdar'ın emri ile Dimaşk'a yerleşmiş ve ölene dek burada kalmıştır. Fıkıh ilminde öne çıkan Tâciüddin'in bizim için önemli olan yönü ise Kirmânî'nin *Şahîh-i Buhârî* şerhine ihtisârının olmasıdır.⁷⁰

İbn İmâmi'l-Kâmilîyye diye bilinen Muhammed b. Muhammed el-Fâhirî eş-Şâfiî (ö. 874/1469-70) ise Burhâneddin el-Halebî diye de bilinen Sıbt İbnü'l-Acemî'nin (ö. 841/1438) *et-Telkîh* isimli *Şahîh-i Buhârî* şerhini ihtisâr etmiştir.⁷¹ Muhammed b. Muhammed 9. asır Kâhiresi'nde yetişmiş ve birçok isimden çeşitli alanlara dair dersler okumuş biridir. Sehâvî'nin (ö. 902/1497) belirttiğine göre İbn Hacer'in de öğrencileri arasındadır.⁷² Sehâvî'nin eserlerine dair verdiği bilgiler, onun muhtasar türü başka eserler de kaleme aldığını göstermektedir. Yine Sehâvî'ye göre o, bu muhtasarlarda bazı ilave açıklamalara da yer vermektedir.⁷³

Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî (ö. 895/1490) ise Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *et-Tenkîh* adlı *Şahîh-i Buhârî* şerhi için bir ihtisâr kaleme almıştır.⁷⁴ Senûsî hayatının çoğunu Tilimsân'da geçirmiştir. Hicrî 9. asırda Kuzey Afrika'nın müceddidlerinden kabul edilen biridir. Eş'arî kelamcısı olmasının yanı sıra tasavvuf ile de iştigal etmiştir.⁷⁵

Kettânî (ö. 1962), eş-Şems es-Sûsî'nin (ö. 1189/1775) *İrşâdû's-sârî*'yi ihtisâr ettiğini belirtmiştir. Söylediğine göre bu muhtasarın ikinci cildi Kettânî'nin elinde bulunmaktadır.⁷⁶ Sûsî, hadis ilminde öne çıkan biridir. *Şahîh-i Buhârî* talimine ve mütalaasına ekstra önem vermiştir. Dikkat çekici olan ise Kettânî'nin onun bir Buhârî şerhi olduğunu söylemesidir.

⁶⁹ Ebûbekir b. Ahmed b. Muhammed ed-Dimeşkî İbn Kâdî Şühbe, *Tabakâtü's-Şâfiyye*, thk. el-Hâfız Abdülâlim Hân (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987), 4/100.

⁷⁰ Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf İbn Tagrîberdî, *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfi ba'de'l-vâfi* (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1404/1984), 2/111; Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi'*, 2/82. Habeşî eserin ismini *Muhtasarü şerhi'l-Buhârî li'l-Kirmânî* şeklinde kaydetmiştir, bk. Habeşî, *Câmi'u's-şurûḥ ve'l-ḥavâşî*, 1/582.

⁷¹ Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi'*, ts., 9/94.

⁷² Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi'*, ts., 9/93.

⁷³ Sehâvî, *ed-Ḍav'u'l-lâmi'*, ts., 9/94.

⁷⁴ Habeşî, *Câmi'u's-şurûḥ ve'l-ḥavâşî*, 1/583.

⁷⁵ Muhammed Aruçi, “Senûsî, Muhammed b. Yûsuf”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009), 36/534-535.

⁷⁶ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 2/968.

Hatta bu şerhin ilk cildini Marakeş'te gördüğünü ifade etmiştir.⁷⁷ Muhtemelen bu eser, Sûsî'nin *İrşâdü's-sârî* için hazırladığı muhtasar ile aynı çalışmadır.

Şerh ihtisârında en dikkat çekici isimlerden biri Mağrib bölgesi ulemâsından muhaddis ve fakih Dimnâtî'dir (ö. 1306/1889). Telif ettiği eserlerin çoğu ihtisâr türündedir. Bu nedenle onu, şerhleri ihtisâra iten sebepler önem arz etmektedir. Ancak hayatı hakkındaki bilgilerin kısıtlı oluşu bunun tespitini güçleştirmektedir.⁷⁸ Ders aldığı bazı hocaların yanı sıra Mâlikî oluşu ve Şâzelî tarikatına mensubiyeti bilinmektedir.⁷⁹

Dimnâtî'nin şerh ihtisârında odaklandığı isim Süyûtî (ö. 911/1505) ve eserleri olmuştur. O, Süyûtî'nin hâşiye mantığı ile Kütüb-i sitte üzerine yazdığı şerhleri ihtisâr etmiştir.⁸⁰ Bu tercihin arkasında yatan özel sebeplerin belirlenmesi eldeki verilerle güçtür. Süyûtî ve eserleri ile Dimnâtî arasındaki tek ilgi onun Mısır'da bulunuşudur.⁸¹ Dimnâtî, Süyûtî'nin şerhlerini burada daha yakından tanımış ve ihtisâr yapmaya mı yönelmişti yoksa çok daha önce bu eserlerin muhtasarlarını hazırlamaya karar vermişti? sorusu cevaplanmaya muhtaçtır. Öte yandan Dimnâtî'nin Süyûtî'nin şerh ve hâşiyelerine olan ilgisinin arka planında tarikat mensubiyeti ilişkisi gündeme getirilebilir. Zira Süyûtî de Dimnâtî'nin irtibatı olan Şâzeliyye tarikatının bir mürididir. O, dönemin Şâzelî şeyhlerinden Muhammed el-Mağribî'ye (ö. 910/1504) intisap etmiştir. Hatta ideal tarikat olarak Şâzeliyye yolunu işaret etmiştir.⁸² Her hâlükârda Dimnâtî, yaptığı ihtisârlar ile doğudaki şerh birikiminin önemli bir halkası olan Süyûtî'nin eserlerinin batıya yani Mağrib'e intikalini sağlamıştır.

Dimnâtî'nin ihtisâr ettiği şerhlerden ikisi Süyûtî'nin *Şahîhayn* için kaleme aldığı *et-Tevşîh* adlı eseri ile *ed-Dîbâc*'tır. Dimnâtî, *Rûhu't-Tevşîh* ve *Veşyü'd-Dîbâc 'alâ Şahîhi Müslim b. el-Haccâc* ismiyle iki eserin muhtasarını yapmıştır.⁸³ Bununla yetinmemiş Süyûtî'nin dört *Sünen* için kaleme aldığı şerhleri de ihtisâr etmiştir. Aşağıda bu muhtasarlara da değinilecektir.

Dimnâtî, *Rûhu't-Tevşîh*'in mukaddimesinde Süyûtî'nin talîkini ihtisâr etmeyi Allah'tan dilediğini ifade etmiştir. Süyûtî'nin bu eserde Zerkeşî'nin *et-Tenkih*'indeki tarzını esas aldığı ve onda olmayan, okuyucunun veya müstemlinin (eseri dinleyenin) ihtiyaç duyabileceği garîb ifadelerin tefsiri, rivâyet farklılıklarının izahı, merfû hadisle oluşturulmuş bâb başlıklarına ilişkin açıklamalar, bazı muallak rivâyetlerin vasledilmesi, müphem isimlerin belirlenmesi, müşkilin irâbı gibi bazı bilgileri içerdiğini dile getirmiştir. Kendi yapacağı ihtisâr ile eserden yorulmaksızın fayda elde edileceğini ve amaca daha kolay ulaşılabileceğini iddia etmiştir.⁸⁴ *Veşyü'd-Dîbâc*'ın mukaddimesinde ise önce Buhârî için yaptığı ihtisâra atıfta

⁷⁷ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/351-352.

⁷⁸ Ziriklî, *el-A'âm*, 4/292-293.

⁷⁹ M. Yaşar Kandemir, "Dimnâtî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 9/309.

⁸⁰ Kettânî, *Fihrisü'l-fehâris*, 1/176.

⁸¹ Kandemir, "Dimnâtî", 9/309.

⁸² Ali Çoban, "Memlükler Dönemi Mısır'ında Bir Tasavvuf Savunucusu Olarak Süyûtî ve *Te'yîdü'l-Hakîkatî'l-Âliyye* Adlı Risalesi", *Mısır İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*, haz. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023), 347.

⁸³ Kandemir, "Dimnâtî", 9/309.

⁸⁴ Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî, *Rûhu't-Tevşîh 'alâ Şahîhi'l-Buhârî* (b.y.: y.y., ts.), 3.

bulunmuş, bu çalışmasına hamdetmiştir. Sonra *Veşyü'd-Dîbâc*'ı Süyûtî'nin talîki *ed-Dîbâc* gibi latîf bir muhtasar olarak nitelendirmiştir. Daha sonra okuyucu ya da dinleyicinin ıhtıyaç duyacağı bilgilere eserde yer vereceğini ifade etmiştir. Buna göre eser, zabtû'l-elfâz, garîb ifadelerin tefsiri, ihtilâflı rivâyetlerin beyânı, müphem ibarelerin açıklanması, müşkilin irâbı çerçevesinde şekillenmiştir.⁸⁵

Daha yakın dönemde ise Abbûd Lahdar Cezâirî '*Umdetü'l-kârî*'yi ihtisâr etmiştir. Eserin telif amacı klasik dönemdeki ihtisâr düşüncesi ile büyük oranda benzeşmektedir. Cezâirî, mukaddimede ilk olarak kitaptan elde edilecek faydayı artırma düşüncesini öne sürmüştür. '*Umde*'yi "kuşatılamayan taşkın bir denize" benzetererek, muhtevasının genişliğine vurgu yapmıştır. Daha sonra günümüz talebe ve hocalarının ilimdeki sabır ve gayretlerinin geçmişle mukayese edilemeyecek kadar azaldığına dikkat çekmiş, bu nedenle '*Umde*'yi ihtisâra yöneldiğini ifade etmiştir.⁸⁶

3.2.4. Diğer Hadis Şerhleri İçin Yapılan İhtisârlar

İhtisârı hazırlanan şerhlerden biri İbn Abdülber'in *el-İstizkâr*'ıdır. Endülüs'ün İşbilye bölgesinden Muhammed b. Abdullah el-Ensârî (ö. ?/?) *el-İstizkâr*'ın ihtisârını yapmıştır. Kırâat ve hadis alt yapısına sahip olan Muhammed hakkındaki en önemli anekdot ise fıkıh okutmasıdır.⁸⁷ Zira şerhi bu ders faaliyeti için ihtisâr etmiş olma ihtimali açısından bu bilgi oldukça önemlidir.

Yukarıda değinilen Dimnâtî, Süyûtî'nin Ebû Dâvûd, Tirmizî, İbn Mâce ve Nesâî'nin *Sünen*'lerine yazdığı şerhlerin de muhtasarlarını ilim dünyasına sunmuştur. *Derecâtü Mirkâtî's-suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd, Ne'fu Kûtî'l-muğtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî, Nürü Mişbâhî'z-zücâce 'alâ Süneni İbn Mâce ve 'Arfü Zehri'r-rübâ 'ale'l-Müctebâ* isimleriyle yaptığı ihtisârlar bulunmaktadır.⁸⁸

Derecât'ın mukaddimesinde bunun üçüncü ihtisâr çalışması olduğunu söyleyen Dimnâtî, Süyûtî'nin *Mirkât*'ının içeriği ile ilgili bilgi vermiştir. Onun Hattâbî'nin *Me'âlimü's-sünen*'ini telhîs ettiğini ve bazı zâid açıklamalara yer verdiğini ifade etmiştir.⁸⁹ *Ne'fu Kûtî'l-muğtezî*'nin mukaddimesinde ise bu çalışmanın Kütüb-i sitte üzerine kaleme almayı vadettiği dördüncü ihtisâr olduğunu söyleyen Dimnâtî, kitapta önceki üç muhtasarda takip ettiği metodu esas aldığını belirtmiştir.⁹⁰ *Nürü Mişbâhî'z-zücâce*'de de benzer açıklamalara yer veren Dimnâtî, bu eserin Süyûtî'nin *Sünen-i İbn Mâce*'ye yazdığı talîkin bir ihtisârı olduğunu söylemiştir.⁹¹

⁸⁵ Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî, *Veşyü'd-Dîbâc 'alâ Şaîhi Müslim b. el-Haccâc* (Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, ts.), 2.

⁸⁶ Abbûd Lahdar el-Cezâirî, *Muhtasar Umdetü'l-kârî*, çev. Heyet (İstanbul: Polen Yay., 2019), 1/9-10.

⁸⁷ Muhammed b. Abdillâh el-Belensî İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile li kitâbi's-Şıla*, thk. Abdüsselâm el-Herrâs (Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1415/1995), 2/93; Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî, *el-Müstemlah min kitâbi't-Tekmile* (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008), 103.

⁸⁸ Kandemir, "Dimnâtî", 9/309.

⁸⁹ Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî, *Derecâtü Mirkâtî's-suûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd* (b.y.: y.y., ts.), 2.

⁹⁰ Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî, *Ne'fu Kûtî'l-muğtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî* (Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, ts.), 2.

⁹¹ Ali b. Süleyman ed-Dimnâtî, *Nürü Mişbâhî'z-zücâce 'alâ Süneni İbn Mâce* (b.y.: y.y., ts.), 2.

Zehrû'r-rübâ için hazırladığı muhtasarın ise elektronik veya matbu bir nüshasına ulaşamadık. Ancak eserin tıpkı diğer muhtasarlara gibi Kahire'de basıldığı bilgisi bulunmaktadır.⁹²

13. asır Mağrib'inde bölge ulemâsının lideri konumunda olan ve ıslâh düşüncesinin savunucusu Faslı fakîh Muhammed b. Medenî Kennûn (ö. 1302/1885)⁹³ ise *Zürkânî*'nin (ö. 1122/1710) *Ebhecü'l-mesâlik* adlı *Muvatta* şerhini ihtisâr ederek yeni bir eser üretmiştir. *et-Ta'liku'l-fâtih* isimli çalışmasında *Zürkânî*'nin şerhinden yaptığı alıntılar ile hâşiye türünde bir eser vücuda getirmiştir.⁹⁴

Sonuç ve Değerlendirme

İslâm ilim geleneğinde farklı telif tarzları arasındaki en yaygın türlerden biri ihtisârdır. Farklı disiplinlere ait özellikle ana/kurucu metinler, daha okunabilir veya anlaşılabilir kılınma amacıyla özetlenmiş ve okuyucuya daha öz bir içerikle sunulmuştur. Yapılan ihtisârlar ile kaynak eserler hem genel muhatap kitlesi hem de öğrenciler için daha ideal muhtevalara kavuşturulmuştur. Böylece kitapların yayılım alanı genişletilmiş, onlardan elde edilecek fayda artırılmıştır.

Özellikle hadis metinlerinin derlendiği ana kaynaklar ihtisâr faaliyetine fazlasıyla konu olmuştur. Kütüb-i sitte eserlerinin yanı sıra derleme türü çalışmaların muhtasarlara hazırlanmıştır. Bunun yanı sıra bazı usûl kitaplarının da ihtisârları yapılarak özellikle hıfz açısından hadis talimlerinin işi kolaylaştırılmıştır. Bu sayede eğitim süreçlerinin daha pratik metinlerle yürütülmesi amaçlanmıştır.

Hadis şerhleri de muhtasarlara yapılan metin türleri arasındadır. Hicrî 4. asırdan itibaren kaleme alınan şerhler, zamanla geniş bir literatür oluşturmuş ve referans eserlere dönüşmüştür. Ancak gerek hacimli içeriklere sahip olmaları gerekse ayrıntılı bilgiler içermeleri şerhlerden yararlanmayı zorlaştırmış ve kısıtlı bir kesim bu eserlere muhatap olmuştur. Bu nedenle şerhlerin de ihtisâr edilmesi düşüncesi ortaya çıkmış, muhtasar şerh metinleri üretilmiştir. Bazen bizzat şârih kendi eserini ihtisâr etmiş, daha önce kaleme aldığı metni özetleyerek ilim dünyasına muhtasar bir şerh sunmuştur. Daha çok *Muvatta* üzerine yazılan şerhler müellifleri tarafından ihtisâr edilmiştir.

Müellifleri tarafından ihtisâr edilen şerhlerin yanında başkalarının muhtasarı hazırlananlar da bulunmaktadır. Bu tür ihtisâr faaliyetinde eser şöhretinin öne çıktığı söylenebilir. *Fethu'l-bârî* en çok ihtisârı yapılan eser olurken, genel olarak ihtisâr fikri *Şahîh-i Buḥârî* şerhleri üzerinden hayata geçirilmiştir. *Fethu'l-bârî* henüz yazıldığı dönemde ihtisâr edilmeye başlamış, Yemen, Tunus, Fas gibi daha uzak ilim havzalarında dahi muhtasarlara hazırlanmıştır. Diğer *Şahîh-i Buḥârî* şerhleri *et-Telvîḥ*, *et-Tenḳîḥ*, *Şevâhidü't-tavdîḥ*, *el-Kevâkibü'd-derârî*, *et-Telḳîḥ* ve *İrşâdû's-sârî*'nin muhtasarlara da kaleme alınmıştır. *Şahîh-i Müslim* şerhi

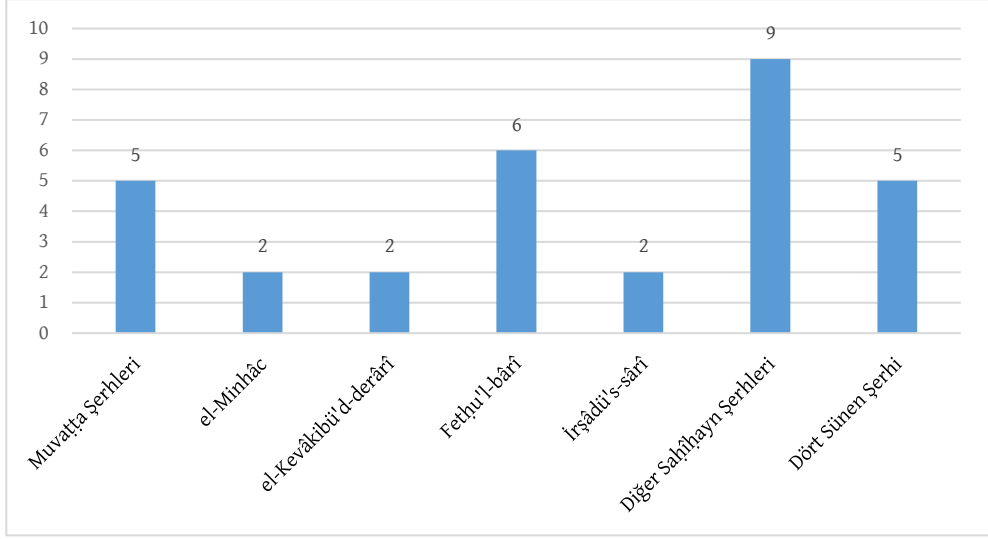
⁹² Kandemir, "Dimnâtî", 9/309.

⁹³ Ziriklî, *el-A'âm*, 7/94.

⁹⁴ Ahmet Özel, "Kennûn, Muhammed b. Medenî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2019), EK-2/41.

el-Minhâc da ihtisâr düşüncesinin karşılık bulduğu eserlerden olmuştur. Çalışmada değinilen şerh ihtisârlarının hangi eserler üzerine yapıldığının sayısal verisi aşağıdaki grafikteki gibidir:

Şekil 1: Hadis Şerhlerinin İhtisâr Sayıları*

Şerh muhtasarlarının listesi ise aşağıdaki tabloda verilmiştir. Veriler girilirken herhangi bir asrın başlarında vefat eden bir müellifin muhtasarı önceki asır ile birlikte değerlendirilmiştir:

Tablo 1: Hadis Şerh Muhtasarlarının Listesi

İhtisârı Yapılan Şerh	İhtisârı Yapan	Hazırlandığı Asır	Muhtasar Metnin İsmi	Telif Edildiği Bölge
<i>et-Temhid</i>	İbn Abdülber (Şerhin Müellifi)	5. asır	<i>et-Tekaşşî</i>	Endülüs
<i>el-İstifâ</i>	Ebü'l-Velîd el-Bâcî (Şerhin Müellifi)	5. asır	<i>el-Müntekâ</i>	Endülüs

* Grafik, müellifleri tarafından ihtisâr edilen şerhler de dikkate alınarak hazırlanmıştır. Diğer Şâhihayn şerhleri *et-Telvîh*, *et-Tenkih*, *Şevâhidü't-tavdih*, *et-Telkih*, *Umdetü'l-kârî*, *et-Tevşih*, *ed-Dîbâc*, İbn Ebû Süf're'nin *Şâhih-i Buḥârî* şerhi ve meçhul bir Şâhih-i Müslim şerhidir. Her biri için birer ihtisâr hazırlanmıştır. Beş Sünen şerh ihtisârının dördü Dimnâtî'nin hazırladığı *Sünen-i Erba'a* şerhlerinin muhtasarlarıdır.

<i>İrşâdü's-sârî</i>	Kastallânî (Şerhin Müellifi)	10 .asır	Tamamlanmamış	Mısır (Kâhire)
<i>Keşfü'l-muğattâ</i>	Süyûtî (Şerhin Müellifi)	9 ve 10. asır	<i>Tenvîru'l-havâlik</i>	Mısır (Kâhire)
<i>Ğâyetü'l-mağşûd</i>	Azîmâbâdî (Şerhin Müellifi ve kardeşi)	13 ve 14. asır	<i>‘Avnu'l-ma‘bûd</i>	Hint alt kıtası
<i>el-Minhâc</i>	Abdullah b. Muhammed el-Ensârî	8. asır	Yok	Dmaşk
<i>el-Minhâc</i>	Şemseddin el-Konevî	8. asır	<i>Minhâcü'r-râğibîn fi'l-htîşârî Minhâci't-tâlibîn</i>	Dımaşk
<i>Fethu'l-bârî</i>	Muhammed b. Ebû Bekir el-Merâkî	9. asır	<i>Telhîşu Ebi'l-Feth li mekâsidi'l-Feth</i>	Medine
<i>Fethu'l-bârî</i>	Kutbuddin er-Remlî el-Haydarî eş-Şâfî	9. asır	Yok	Mısır (Kâhire)
<i>Fethu'l-bârî</i>	Muhammed b. Kâsım et-Tûnusî	9. asır	Yok	Tunus
<i>Fethu'l-bârî</i>	İbn Hilâl	9 ve 10. asır	Yok	Mağrib (Fas)
<i>Fethu'l-bârî</i>	Ali b. Abdullah el-Celâl el-Hasenî	13. asır	Yok	Yemen
<i>Şerhu Şahîhi'l-Buĥârî [İbn Ebû Sufre şerhi (?)]</i>	İbnü'l-Murâbit	5. asır	Yok	Endülüs
<i>Şahîh-i Müslim şerhi (?)</i>	Muhammed b. Abdurrahman	8. asır	Yok	Mısır (Kâhire)
<i>et-Telvîh</i>	Celâleddin el-Haneffî	8. asır	<i>Muhtaşarü't-Telvîh</i>	Mısır (Kâhire)
<i>Şevâhidü't-tavdîh</i>	Şemseddin el-Aclûnî	9. asır	Yok	Dımaşk
<i>el-Kevâkibü'd-derârî</i>	Şemseddin el-Aclûnî	9. asır	Yok	Dımaşk
<i>el-Kevâkibü'd-derârî</i>	Tâceddin el-Haneffî	9. asır	Yok	Dımaşk
<i>et-Telkîh</i>	Muhammed b. Muhammed el-Fâhirî	9. asır	Yok	Mısır (Kâhire)

<i>et-Tenkih</i>	Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî	9. asır	Yok	Cezayir
<i>İrşâdü's-sârî</i>	eş-Şems es-Sûsî	12. asır	Yok	Tunus
<i>et-Tevşîh</i>	ed-Dimnâtî	13 ve 14. asır	<i>Rûhu't-Tevşîh</i>	Mağrib (Fas)
<i>ed-Dîbâc</i>	ed-Dimnâtî	13 ve 14. asır	<i>Veşyü'd-Dîbâc</i>	Mağrib (Fas)
<i>el-İstizkâr</i>	Muhammed b. Abdullah el- Ensârî	?	Yok	Endülüs
<i>Ebhecü'l-mesâlik</i>	Muhammed b. Medenî Kennûn	13 ve 14. asır	<i>et-Ta'liku'l-fâtih</i>	Mağrib (Fas)
<i>Mirkâtu's-şu'ûd</i>	ed-Dimnâtî	13 ve 14. asır	<i>Derecâtü Mirkâtî's-suûd</i>	Mağrib (Fas)
<i>Kûtu'l-muğtezî</i>	ed-Dimnâtî	13 ve 14. asır	<i>Nefu Kûti'l-muğtezî</i>	Mağrib (Fas)
<i>Mişbâhu'z-zücâce</i>	ed-Dimnâtî	13 ve 14. asır	<i>Nûru Mişbâhi'z-zücâce</i>	Mağrib (Fas)
<i>Zehri'r-rübâ</i>	ed-Dimnâtî	13 ve 14. asır	<i>ʿArfu Zehri'r-rübâ</i>	Mağrib (Fas)
<i>ʿUmdetü'l-kârî</i>	Abbûd Lahdar Cezâirî	20. asır	Yok	Cezayir
<i>Fethu'l-bârî</i>	Ebû Suhayb el- Adevî	20. asır	<i>İthâfü'l-kârî</i>	Hint alt kıtası

Yapılan ihtisârların 8 ve 9. asırda yoğunlaştığı görülmektedir. Bu sonucun ortaya çıkmasında söz konusu asırlarda telif edilen *Şaḥîḥ-i Buḥârî* şerhlerine olan ilgi etkili olmuştur. Yakın dönemde şerh ihtisârında dikkat çeken isim ise Dimnâtî'dir. Süyûtî'nin Kütüb-i sitte talîkleri üzerinden yürüttüğü ihtisâr faaliyeti ile yeni içerikler üreten Dimnâtî'nin mukaddimelerinde öne sürdüğü sebep-i telif, klasik dönem ihtisâr düşüncesinin paralelindedir. Onun yaptığı ihtisârlarda da eserden sağlanacak faydayı artırma düşüncesi öne çıkmaktadır.

Tabloya göre şerh muhtasarları daha çok Endülüs ve Mağrib ilim havzaları ile Memlük Kâhiresi'nde hazırlanmıştır. Bu durum, söz konusu coğrafyalarda şerh yazıcılığına duyulan ilgi ile açıklanabilir. Ayrıca genelde şerhlerin muhtasarlarının telif edildikleri bölgelerde yapıldığı söylenebilir. *el-Minhâc*'ın muhtasarları Dimaşk'ta yapılırken, Endülüs'te özellikle *Muvaṭṭa* şerhlerinin ihtisâr edildiği görülmektedir. *Muvaṭṭa* şerhleri *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr*'ın kısıtlı sayıda da olsa ihtisârları Endülüs ilim havzasında yapılmıştır. Ancak belki de daha çok tanınan ve geniş bir alana yayılan bir şerh olmasına istinaden *Fethu'l-bârî*'nin muhtasarları Kâhire dışında Endülüs, Mağrib, Yemen gibi farklı bölgelerde de yapılmıştır. Şâfiî bir şârihin şerhi farklı mezhep âlimlerince de ihtisâr edilmiştir.

Görüldüğü üzere hadis şerhlerinin önemli miktarda ihtisârı yapılmıştır. Eğer şerh müelliflerinin hazırladıkları muhtasarlar ile başlatılacak olursa “şerhlerin ihtisârı” fikri hicrî 5. asra kadar götürülebilir. Ne var ki şerh muhtasarlarının çoğu günümüze ulaşmamıştır

veya ulaştığı tespit edilememiştir. Bu eserlerin neden günümüze kadar varlıklarını koruyamadıkları sorusuna farklı açılardan cevaplar verilebilir. Tespit edilen muhtasarlar üzerinden bir değerlendirme yapılacak olursa ihtisâr sahiplerinin ilim geleneğinde çok da etkin ve tanınan profiller olmaması dikkat çekicidir. Yani ihtisârını yaptıkları şerhin ve şârihin gölgesinde kalmaları onların muhtasarlarının toplumda ve ilim çevrelerinde karşılık bulmasının ve yayılmasının önüne geçmiş olması ihtimali karşımızda durmaktadır. İhtisâr ile üretilen içerikteki başarısızlık veya uyumsuzluk da diğer bir neden olarak göz önünde tutulmalıdır. Zira ihtisâr ürünü olan metin, müdahaleye maruz kalmış bir içeriktir. Muhtasar sahibinin, tercih ettiği metinler ile oluşturduğu yeni muhtevada ahenk elde edememiş olması da eserin ilim çevrelerindeki algısını etkilemiş olabilir.

Yapılacak yeni araştırmalar ile söz konusu eserlere ait yazma nüshalara ulaşılabilir. Elde edilen nüshalar, orijinal şerh metni ile muhtasar eserin mukayeseli bir şekilde analizine imkân sağlayacaktır. Bu şekilde ihtisâr mantığının veya yönteminin karakteri üzerine kritikler yapılabilir. Ayrıca klasik dönemdeki ihtisâr hareketliliğine paralel olarak hadis şerhlerinin nitelikli muhtasarlarının hazırlanması da bir proje olarak değerlendirilmelidir. Detay sayılabilecek veya uzmanlık gerektirdiği düşünülen bazı bilgilerin çıkarılması veya özetlenmesi ile hadis şerhlerinin toplum ile bağı kurulabilir. Bu şekilde daha çok akademik çevrelere hitap ettiği düşünülen ve etki alanı kısıtlı kalan bu eserlerin geniş bir tabana yayılması sağlanabilir.

Kaynakça

- Acar, Yusuf. *Endülüüs Hadisçiliği ve İbn Abdilber*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Adevî, Ebû Suhayb Safâ ed-Davvî. *Muhtasar Fethu'l-bârî*. çev. Soner Duman - Halil Aldemir. 15 Cilt. İstanbul: Karınca&Polen Yayınları, 2016.
- Aruçi, Muhammed. “Senûsî, Muhammed b. Yûsuf”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 36/534-535. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Avcı, Casim. “Muhtasar (İslâm Tarihi ve Medeniyeti)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/63-64. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Aydın, Mehmet Âkif. “Azîmâbâdî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 4/329-330. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Aydınlı, Abdullah. “İhtisar”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/572-573. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Aydınlı, Abdullah. *Hadis İstılahları Sözlüğü*. İstanbul: İFAV, 4. Basım, 2011.
- Azîmâbâdî, Ebü't-Tayyib Muhammed Şemsü'l-Hak. ‘Avnu'l-ma'bûd. 14 Cilt. Dimaşk: Dâru'l-Feyha, 1424/2003.
- Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef. *el-Müntekâ*. thk. Muhammed Abdülkâdir Ahmed Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1420/1999.
- Bağdatlı, İsmail Paşa. *Hediyyetü'l-ârifin esmâ'ü'l-mü'ellifin ve âsârü'l-muşannifin*. b.y.: Müessesetü't-Târîhi'l-Arabî, ts.
- Birişik, Abdulhamit. “Muhtasar (Tefsir)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/59-60. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Şihâh Tâcü'l-lüğa ve şihâhi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 1407/1987.
- Cezâirî, Abbûd Lahdar. *Muhtasar Umdetu'l-kârî*. çev. Heyet. 13 Cilt. İstanbul: Polen Yayınları, 2019.
- Çelebi, İlyas. “Muhtasar (Kelâm)”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/62-63. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Çoban, Ali. “Memlükler Dönemi Mısır'ında Bir Tasavvuf Savunucusu Olarak Süyûtî ve Te'yîdü'l-Hakîkatî'l-Aliyye Adlı Risalesi”. *Mısır İlim Havzasında İslâm Düşüncesinin Öncü Şahsiyetleri*. haz. İsmail Kurt - Seyit Ali Tüz. 343-363. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2023.
- Dimnâtî, Ali b. Süleyman. *Derecâtü Mirkâti's-şu'ûd ilâ Süneni Ebî Dâvûd*. b.y.: y.y., ts.
- Dimnâtî, Ali b. Süleyman. *Nef'u Kûtî'l-muğtezî 'alâ Câmi'i't-Tirmizî*. Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, ts.
- Dimnâtî, Ali b. Süleyman. *Nûru Mişbâhi'z-zücâce 'alâ Süneni İbn Mâce*. b.y.: y.y., ts.

- Dimnâtî, Ali b. Süleyman. *Rûhu't-Tevşîh 'alâ Şahîhi'l-Buhârî*. b.y.: y.y., ts.
- Dimnâtî, Ali b. Süleyman. *Veşyü'd-Dîbâc 'alâ Şahîhi Müslim b. el-Haccâc*. Riyad: Dâru Edvâi's-Selef, ts.
- Durmuş, İsmail. "Muhtasar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/57-59. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Efendioğlu, Mehmet. "Muhtasar (Hadis)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/60-61. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Engin, Sezai. *Şerh ve Şârihin İzini Sürmek Hadis Şerhlerinin Hikâyesi*. İstanbul: İbn Haldun Üniversitesi Yayınları, 2023.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadis Usûlü Literatüründe İhtisâr Türünün Karakteristiği". *Divan: Disiplinlerarası Çalışmalar Dergisi* 28/54 (Temmuz 2023), 31-72.
- Erdoğan, Tunahan. "Hadis Usûlü Literatüründe Yerleşik Bir Kabulün Tenkidi: İbn Hacer'in Nuhbetü'l-Fiker'i". *Turkish Academic Research Review* 1/1 (Aralık 2016), 49-59. <https://doi.org/10.30622/tarr.335277>
- Habeşî, Abdullah Muhammed. *Câmi'ü's-şurûh ve'l-havâşî*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Minhâc, 1439/2018.
- Halil b. Ahmed, Ebû Abdurrahman el-Ferâhidî. *Kitâbu'l-ʿAyn*. thk. Mehdî el-Mahzûmî - İbrahim es-Sâmerrâî. 8 Cilt. b.y.: Dâru Mektebeti'l-Hilâl, ts.
- Hazrecî, Muvaffakuddin Ebü'l-Hasen. *el-ʿUkûdü'l-lü'lü'yye fî târîhi'd-devleti'r-Resûliyye*. thk. Muhammed b. Ali el-Havâlî. 2 Cilt. San'a: Merkezü'd-Dirâsât ve'l-Buhûsi'l-Yemenî, 1403/1983.
- İbn Abdülber, Ebû Ömer Yûsuf. *et-Tekâşşî li hadîsi'l-Muvaţta ve şüyûhi'l-İmâm Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed Fâris b. Zekerîyya. *Meķâyisü'l-luġa*. İskenderiye: Dâru'l-Fikr, 1399/1979.
- İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ (Ebû İshâk) Burhânüddîn İbrâhîm. *ed-Dîbâcû'l-müzheb fî maʿrifeti aʿyâni ʿulemâʾi'l-mezheb*. Kahire: Dâru't-Türâs li't-Tab ve'n-Neşr, 1391/1971.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *ed-Dürerü'l-kâmine fî aʿyâni'l-miʿeti's-sâmine*. Haydarâbâd: Meclisu Dâireti'l-Meârifi'l-Osmaniyye, 1392/1972.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *İnbâʾü'l-ġumr bi ebnâʾi'l-ʿumr*. Kahire: Lecnetu İhyâi't-Türâsi'l-İslâmî, 1389/1969.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed el-Askalânî. *Şerhu'n-Nuġbe Nüzhetü'n-naẓar fî tavzîhi Nuġbeti'l-fiker fî muştalâhi ehli'l-eşer*. Dimaşk: Matbaâtü's-Sabâh, 1421/2000.
- İbn Kâdî Şühbe, Ebûbekir b. Ahmed b. Muhammed ed-Dimeşki. *Tabaķâtü's-şâfiʿiyye*. thk. el-Hâfız Abdülâlîm Hân. 4 Cilt. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1407/1987.

- İbn Tagrîberdî, Ebü'l-Mehâsin Cemâlüddîn Yûsuf. *el-Menhelü's-şâfi ve'l-müstevfî ba'de'l-vâfi*. b.y.: el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-Âmmetü li'l-Kütüb, 1404/1984.
- İbnü'l-Ebbâr, Muhammed b. Abdillâh el-Belensî. *et-Tekmile li kitâbi's-Şıla*. thk. Abdüsselâm el-Herrâs. 4 Cilt. Lübnan: Dâru'l-Fikr, 1415/1995.
- İbnü'l-Îmâd, Abdülhay b. Ahmed. *Şezerâtü'z-zeheb fî aḥbâri men zeheb*. thk. Mahmûd el-Arnaût. Beyrut: Dâru İbn Kesîr, 1412/1991.
- Kalaç, Rıdvan. "Bir Hadis İhtisas Kurumu Olarak Nûriyye ve Eşrefiyye Dârülhadisi". *Türkiye Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi* 9 (Haziran 2020), 67-82.
- Kandemir, M. Yaşar. "Dimnâtî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/308-309. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Kandemir, M. Yaşar. "el-Câmiu's-Sahîh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 7/114-123. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Kandemir, M. Yaşar. "Mukaddimetü İbni's-Salâh". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/121-124. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kannûcî, Ebü't-Tayyib Sıddîk Hasan Hân. *el-Hıttâ fî zikri's-şihâhi's-sitte*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi't-Ta'limiyye, 1405/1985.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit (ed.). *Hadis Şerh Literatürü I*. İstanbul: İFAV, 2020.
- Karagözoğlu, Mustafa Macit (ed.). *Hadis Şerh Literatürü II*. İstanbul: İFAV, 2022.
- Kâtib Çelebi. *Süllemü'l-vuşûl ilâ tabakâti'l-fuḥûl*. thk. Mahmûd Abdülkâdir el-Arnaût. 6 Cilt. İstanbul: Mektebetü İrcıca, 1431/2010.
- Kaya, Eyyüp Said. "Muhtasar (Fıkıh)". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/61-62. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kehhâle, Ömer Rızâ. *Mu'cemü'l-mü'ellifin: Terâcimü muşannifi'l-kütübi'l-'Arabiyye*. Beyrut: Mektebetü'l-Müsenna, 1406/1986.
- Kettânî, Muhammed Abdülhay b. Abdülkebîr. *Fihrisü'l-fehâris ve'l-eşbât ve mu'cemu'l-me'âcim ve'l-meşyehât ve'l-müsellesât*. thk. İhsan Abbâs. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1402/1982.
- Konevî, Şemseddin. *Minhâcü'r-râğibîn fi'l-htişâri Minhâci't-tâlibîn*. thk. Meşârîf b. Abdülaziz el-Eslemî. 6 Cilt. Riyad: Dâru Taybe el-Hadrâ, 1446/2025.
- Makrîzî, Ahmed b. Ali Ebü'l-Abbâs Takiyyüddin. *es-Sülûk li ma'rifeti düveli'l-mülûk*. thk. Muhammed Abdülkâdir Atâ. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1418/1997.
- Nevevî, Ebû Zekerîyya Yahyâ b. Şeref. *el-Minhâc*. 18 Cilt. Mısır: el-Matbaatü'l-Misriyye, 1347/1929.
- Özel, Ahmet. "Kennûn, Muhammed b. Medenî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. EK-2/40-42. Ankara: TDV Yayınları, 2019.

- Özel, Ahmet. “Tehzîb”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/325-328. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Özkan, Halit. “Tecrîd”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 40/249-250. İstanbul: TDV Yayınları, 2011.
- Öztürk, Ali. *Haneî Mezhebinde Muhtasar Metinlerin Ortaya Çıkışı (Şüfa Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Sehâvî, Ebü'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed. *ed-Dav'u'l-lâmi' li-ehli'l-karni't-tâsi'*. 6 Cilt. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, ts.
- Süyûtî, Celâleddin Abdurrahman b. Ebûbekir. *Tenvîru'l-havâlik şerhun 'alâ Muvatta'i Mâlik*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1423/2003.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed. *el-Bedrü't-tâli' bi mehâsin men ba'de'l-karni's-sâbi'*. Beyrut: Dâru'l-Marîfe, ts.
- Tinbüktî, Ebü'l-Abbâs Ahmed Bâbâ. *Neylü'l-ibtihâc bi taṭrîzi'd-Dîbâc*. Trablus: Dâru'l-Kâtib, 1421/2000.
- Türcan, Zişan. *Hadis Şerh Geleneği Doğuşu, Gelişimi ve Dönüşümü*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Uğur, Mücteba. *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*. Ankara: TDV Yayınları, 2018.
- Zebîdî, Muhammed Murtaẓâ. *Tâcü'l-arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*. b.y.: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddin Muhammed. *el-Müstemlah min kitâbi't-Tekmile*. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1429/2008.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed. *Siyerü a'lamî'n-nübelâ*. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1405/1985.
- Zehebî, Şemseddin Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *Mu'cemu's-şüyûhi'l-kebîr*. thk. Muhammed el-Hubeyb. Tâif: Mektebetü's-Sıddîk, 1408/1988.
- Zirikî, Hayrüddin. *el-A'lam kâmûsu terâcimi li eşheri'r-ricâl ve'n-nisâ mine'l-'Arabi'l-müsta'rebîn ve'l-müsteşrikin*. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 1423/2003.
- alukah.net. “Maḥṭûṭatü Telḥisi Ebi'l-Feth li-Maḥāşidi'l-Feth (el-mücelledü'l-evvel)”. Erişim 27 Şubat 2025. <https://www.alukah.net/library/0/89573/>

Summaries in Commentary Literature: Bibliography of Abridge Studies on Ḥadith Commentaries

Extended Abstract

Following the tedvīn process, ḥadith texts were classified in into different categories in the 2nd and 3rd centuries AH . As a result, the foundational works of ḥadith emerged. The most important products of the classification process were the Jāmi‘ and Sunān. These works, which were compiled on a subject basis, have attracted great attention since the early period and have become indispensable sources for study circles, as well as being transmitted as complete works.

One reflection of this interest in the main sources was the writing of commentaries. With al-Khattābī’s Me‘ālim al-Sunan on Abū Dāwūd’s Sunan in the 4th Hijrī century, systematic and comprehensive ḥadith commentary writing became established in the literary tradition. This practice, which initially gained popularity in the Andalusia and Maghrib regions, later spread to the east. Many commentators were trained in the Mamluk scholarly environment and paved the way for a rich body of literature with their works. The peak of commentary writing was reached in the 9th Hijrī century in Mamluk Cairo with figures such as Ibn Hajar al-Askalānī and al-‘Aynī. Scholars from the Ottoman Empire and the Indian subcontinent also participated in this writing movement and produced significant works. This vitality in commentary writing continues into the recent and modern periods.

In ḥadith commentaries, ḥadith were analyzed in terms of isnād and matn, aiming to provide comprehensive information to the reader about the narration. For this purpose, information on al-jarh wa al-ta‘dīl, explanations of methodology, data on siyar and history, as well as jurisprudential and theological conclusions, were presented to the readers, allowing the commentator to make multifaceted evaluations of the ḥadith.

Due to their purpose as comprehensive works, ḥadith commentaries have generally contained rich and voluminous content, and in this respect, they have become key reference works in ḥadith studies. However, this structure has limited their accessibility. At this point, the activity of ikhtiṣār (summarizing/abridgment), a type of Islamic copyright tradition, came to the fore.

As is known, *ikhtiṣār* is basically the preparation of a summary of a text to make it more useful and beneficial. The concept of *ikhtiṣār*, which aims to facilitate the reader’s (or interlocutor’s) engagement by removing information considered excessive or redundant from the work, has found its place in the literature of many scientific disciplines.

Due to their extensive content, commentaries have also been subject to *ikhtiṣār* activity. While some commentaries were summarized by their authors themselves, others were abridged in later periods. When the authors realized that the content they had previously prepared was too long, or when this was pointed out by their students, they began producing more concise versions and created new works.

Commentaries that were not abridged by their original authors also have mukhtaṣar versions. A significant portion of these abridged works consists of commentaries on Ṣaḥīḥ

al-Bukhārī, which is one of the foundational sources that shaped the tradition of commentary. This influence is also evident in the practice of *ikhtişār*, as the commentaries on Şaḥiḥ al-Bukhārī were among the most frequently abridged. Among them, Ibn Ḥajar al-‘Asqalānī’s *Fatḥ al-Bārī* stood at the center of the idea of *ikhtişār*. Regionally, the Andalusian/Maghrib scholarly basin and Mamluk Cairo came to the forefront in the movement of *ikhtişār*, as most abridgments of commentaries were produced by scholars in these areas.

When viewed from a historical perspective, the activity of commentary abridgment—beginning in the 5th Hijrī century—intensified in the 8th and 9th centuries. This can be explained by the increase in the writing of commentaries on *Şaḥiḥ al-Bukhārī* during these centuries. In the modern period, Dimnātī stands out with his abridgments of various commentaries. He prepared an abridged version of al-Suyūṭī’s commentaries on the *Kutub al-sitta*. In the process of summarizing these works, Dimnātī reinterpreted the writings of a prominent Mamluk scholar through his own methodological framework.

Hadith commentaries have been significantly abridged over time. The abridgments prepared by the commentators themselves have become notable works in the literature. However, the same cannot be said for the summaries made by others after the original commentaries were written. Most of these works have not survived to the present day. The authors of such abridgments—who could not transmit their works in either written or printed form—are generally not well-known figures. As a result, they likely remained in the shadow of the original commentary and its author. For this reason, their summaries may not have gained recognition in scholarly circles.

On the other hand, it is also possible that they failed to produce successful content through their abridgments. After all, every abridgment is an intervention in the original work and does not necessarily guarantee a positive outcome. The author may have failed to maintain coherence in the selections made from the main text and thus may not have been able to present an ideal version to the reader. Therefore, it cannot be said that every attempt at *ikhtişār* is successful.

When the emergence and the course of the idea of *ikhtişār* is analyzed, it can be argued that ḥadīth commentaries were the subject of this type of writing to a significant extent. With new studies, manuscripts to this literature can be identified. Through a limited number of printed works, the idea and activity of commentary abridgment can be traced in the historical process. By comparing the main texts and the abridged contents, the structure of the methods or preferences followed in summarizing can be revealed.

At the next stage, it should be considered a priority to render the existing ḥadith commentaries more concise in accordance with the logic of classical-period *ikhtişār*. This endeavor is particularly important for enhancing the practical utility of commentaries, which serve as a bridge between the text of the ḥadiths and their interpretation. By preparing abridged versions of ḥadith commentaries—either in full or thematically—it should be aimed to foster a connection between these works and the broader readership, even if only to a limited extent.

Keywords: Ḥadith, Commentary, Copyright, Abridgment, Literature.